

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

KADE MET KARAKTER

THEMANUMMER
ERFGOED EN
RUIMTE

2
2015

4 | Oude kade, nieuwe kade

Historische riviersteden moeten beter tegen hoogwater beschermd worden. Hun culturele erfgoed kan daarbij een inspiratiebron zijn.

8 | De laan is weg

De ooit prachtige lanen van de landgoederen van Beetsterzwaag zijn deels overwoekerd. Dat wordt nu gezamenlijk aangepakt.

24 | Werelderfgoed

Het werelderfgoed in Nederland is goed beschermd, zo bevestigt actueel onderzoek. Maar niet iedereen is daarvan overtuigd.

FOTO WOU DAGEMAAI, JAN DE VRIES

26 | Wij en onze wijk

Na de oorlog zijn veel woonwijken als sterke sociale eenheid gebouwd. Hoe kan dit ideaal deze wijken vooruithelpen?

30 | Winkelstraten

In Nederlandse steden staat bijna 7% van de winkels leeg. De cultuurhistorie kan de zoektocht naar een nieuw profiel inspireren.

Wie maakt Nederland?

Hoe kunnen de komende generaties veilig en gezond, welvarend en duurzaam leven in het land beneden de zeespiegel? In 2015, het Jaar van de Ruimte, voert ons land een debat over zijn toekomstige inrichting. Wie maakt Nederland? Als Rijksdienst verbinden we de ruimtelijke ordening met cultureel erfgoed. Want erfgoed en omgeving horen vanzelfsprekend bij elkaar, zeker in Nederland. Onder de naam *Visie erfgoed en ruimte* heeft de rijksoverheid onlangs een nieuwe fase van ontwikkelingsgerichte erfgoedzorg ingeluid. In dit themanummer laten we zien hoe dat werkt.

Nederland verandert voortdurend. De noodzakelijke maatregelen tegen wateroverlast zijn ingrijpend. Dat geldt eveneens voor de gevolgen van duurzame energie en demografische krimp. Hoe houden we het karakter van Nederland zichtbaar? Ook hier lijkt de aanval de beste verdediging. We behouden het erfgoed niet door het traditioneel te vrijwaren, maar door het juist volop in te zetten. Erfgoed geeft karakter, het voedt onze collectieve identiteit en inspireert tot nieuwe oplossingen. Erfgoed brengt mensen op de been en verbindt. Of het nu om een verlaten kloosterterrein in het noorden gaat, om leegstaande winkelstraten in het zuiden, om portieketageflats in het oosten of om wateringrepen in het westen. Dankzij de cultuurhistorie doen en denken Nederlanders mee. Met dit draagvlak kunnen ruimtelijke transformaties sneller, mooier en vaak zelfs goedkoper worden uitgevoerd.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werkt met vele andere organisaties aan nieuwe oplossingen. Die maken gebieden aantrekkelijker om in te leven, te bezoeken en in te investeren. De opgedane kennis en ervaring willen we graag delen. Daarom een themanummer over erfgoed en ruimte om u uit te dagen en te prikkelen. Veel direct betrokkenen komen hierin aan het woord. Want Nederland, dat maken we met zijn allen.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 10 | Noordoostpolder behoudt karakter
- 12 | De sterren van Sluis
- 15 | Windturbines afgeblazen
- 16 | Masterplan kust en erfgoed
- 18 | Kijk! Nederlandse waterlopen
- 20 | Energieliniës
- 22 | Drie Dingen
- 23 | Koken uit de kloostertuin
- 29 | Aangenaam Kennis Te Maken: 6 programmaleiders Visie erfgoed en ruimte
- 32 | Groningse houtsingels
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

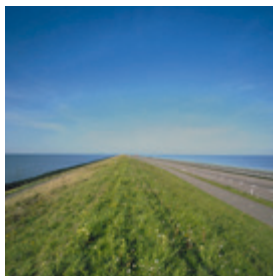
Foto voorzijde De oude IJsselstad Kampen ligt prachtig aan de rivier Zie pagina 4.

CEES VAN 'T VEEN
algemeen directeur

INSPIRERENDE PRAKTIJKVOORBEELDEN

Ontdek op www.kiezenvoorkarakter.nl hoe erfgoed een positieve bijdrage kan leveren aan ruimtelijke ontwikkelingen. Alle praktijkvoorbeelden op deze site van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed laten zien hoe bij noodzakelijke ingrepen het karakter van Nederland zichtbaar blijft. Of het nu gaat om het versterken van dijken, het oplossen van krimp en leegstand of het ontwikkelen van een visie om wederopbouw-wijken, werelderfgoed en agrarische gebieden een toekomst te geven. Elk voorbeeld beschrijft de aanpak en concrete resultaten. Ook zijn handige links en documenten opgenomen. De site is bedoeld voor iedereen die zich wil laten inspireren door de kansen die cultureel erfgoed in de ruimtelijke ordening biedt. En het aantal goede voorbeelden blijft groeien.

De Afsluitdijk is een van de voorbeelden

HOE BEKEND IS ONS WERELDERFGOED?

81 procent van de Nederlanders weet dat er zich ook in ons land werelderfgoed bevindt. Dat blijkt uit een onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De meesten noemen spontaan de Amsterdamse grachtengordel, de Waddenzee en de molens bij Kinderdijk. Wanneer de ondervraagden de tien plaatsen krijgen voorgelegd, blijkt dat zij deze vaak wel kennen, maar er onbekend mee zijn dat dit allemaal werelderfgoed

Ook het Rietveld Schröderhuis uit 1924 in Utrecht is werelderfgoed

is. Nederland is niet alleen verantwoordelijk voor het behoud, maar ook voor de presentatie van zijn werelderfgoed. Daarom werkt de Rijksdienst momenteel samen met de tien beheerders aan een grotere landelijke bekendheid. Volgend jaar wordt het effect daarvan gemeten.

HET EXPERIMENT VAN DE DRENTSCHE AA

Op 2 juli vindt in Zeegse in Drenthe het congres *Het experiment van de Drentsche Aa* plaats. Het stroomgebied van de beek de Drentsche Aa lijkt nog sterk op het Drenthe van de negentiende eeuw. De beek slingert zich van dorp naar dorp tussen houtwallen, heidevelden en essen. Sinds 1965 krijgen de natuur, de landbouw en het leven in de dorpen gelijke aandacht. Deze ‘geïntegreerde gebiedsaanpak’ is het experiment uit de titel van het congres en mag als voorbeeld gelden voor andere waardevolle streken. De dag vol lezingen, *workshops* en excursies komt mede tot stand door een substantiële inhoudelijke en financiële bijdrage van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Aanmelden via www.bokd.nl.

De Drentsche Aa

H-TEAM VERNIEUWT ZICH

In maart droeg het H-team zijn fakkel over aan een nieuwe generatie. Daarbij vertrouwde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het secretariaat toe aan het College van Rijksadviseurs. Sinds vijf jaar bevordert het H-team dat oude gebouwen opnieuw in gebruik worden genomen. Onder leiding van oud-wethouder van Amsterdam Duco Stadijg bewerkstelligde de onafhankelijke groep ervaren deskundigen dat er knellende regels zijn aangepast. Het gaat echter steeds vaker om meer dan het ‘herbestemmen’ van individuele gebouwen, maar om de transformatie van hele gebieden binnen en buiten de stad. Daarom zal het nieuwe H-team hier ook de aandacht op vestigen. Zie ook www.herbestemming.nu.

EXTRA EXPERTISE NAAR RIJKSDIENST

Op 1 maart is de Dienst Landelijk Gebied opgeheven, dat ressorteerde onder het Ministerie van Economische Zaken. Vier medewerkers versterken sindsdien de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met hun expertise in de inrichting van het land buiten de steden. Zij zijn ervaren in het behoud en de ontwikkeling van de cultuurhistorisch waardevolle aspecten. Veel van hun collega’s die zich met de natuurlijke facetten bezighouden, zijn bij de provincies gaan werken, anderen bij de vorig jaar opgerichte Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. Weer andere deskundigen hebben hun weg gevonden naar organisaties als Staatsbosbeheer, Rijkswaterstaat en het Kadaster.

Fort Rammekens aan het water bij Vlissingen op een tekening van Hendrick Dubbels uit de zeventiende eeuw

2013, in Nederland, ontving steun en een actieve bijdrage van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Toen was het agenderen van cultureel erfgoed in de waterwereld nog vrij ongebruikelijk. De deelnemers, uit ruim twintig landen, concludeerden dat erfgoed kwaliteit kan verlenen aan ingrepen ten behoeve van waterbeheer en waterberging. Andersom kunnen de ingrepen een bestaansbasis en toekomstperspectief bieden aan bedreigd erfgoed.

WORLD WATER FORUM

‘Erfgoed helpt’ is de kernachtige samenvatting van het Statement of Amsterdam. Deze uitkomst van het Icomos-congres in 2013 en de gebundelde resultaten in het boek *Water & heritage* zijn nu net in april gepresenteerd op het World Water Forum in Zuid-Korea. Het congres in

NIEUWE SITE OVER CULTUURLANDSCHAP

Op de nieuwe site www.landschapinnederland.nl brengt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kennis over het Nederlandse cultuurlandschap bijeen. Zo bevinden zich hier dossiers over de landinrichting uit de twintigste eeuw en over de geschiedenis van de stedenbouw. Ook is er informatie te vinden over onder meer beheer, publicaties en onderzoek op landschappelijk gebied, net als een agenda met activiteiten. Daarnaast is er op de site een belangrijke plaats ingeruimd voor kaartgebonden gegevens. De komende jaren bouwt de dienst [landschapinnederland](http://www.landschapinnederland.nl) volop verder uit, bij voorkeur samen met andere organisaties.

In de Oude Venen bij Eernewoude baggerden de Friezen vooral in de achttiende en negentiende eeuw veen

‘MOOIE NEL’ AANTREKKELIJKER DAN OOI

De belangstelling voor de Van Nellefabriek groeide explosief nadat ze vorig jaar de werelderfgoed-status kreeg. De Rotterdamse koffie-, thee- en tabaksfabriek uit 1930 blijkt aantrekkelijker dan ooit voor een vergadering, evenement of feest. Maar wat te doen met de bezoeker die er vooral erfgoed wil beleven? De Stichting Vrienden Van Nellefabriek werkt eraan, samen met de eigenaar en de gemeente. Hierbij stimuleert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de inrichting van een bezoekerscentrum. Als kantoorruimte is ‘Mooie Nel’ minder populair. Naast evenementenlocatie is het monument namelijk een verzamelgebouw voor creatieve bedrijven. Wegens de crisis is een derde daarvan niet verhuurd. ☒

De Van Nellefabriek

Riviersteden zetten hun erfgoed in

Oude kade, nieuwe kade

Historische riviersteden moeten beter tegen hoogwater beschermd worden. Hun culturele erfgoed kan daarbij een inspiratiebron zijn. Kampen heeft dat al bewezen. Zutphen en Dordrecht zijn er mee bezig. AKKE DE VRIES-OOSTERVEEN

Verwijzend naar de oude vestingwerken zal de kade van Zutphen de stad binnenkort beter tegen hoog rivierwater beschermen

In de oude IJsselsteden Kampen en Zutphen ligt het jaar 1995 nog vers in het geheugen. Beide steden liggen kwetsbaar aan de rivier de IJssel. Het monumentale waterfront is hun belangrijkste visitekaartje. De dreiging van de hoge rivierstand was begin dat jaar groot. Het water stond op de kaden. Verschillende noodvoorzieningen voorkwamen dat een groot deel van de historische binnensteden onder water liep. Kampen evacueerde haar bewoners van de IJsselkade. De gebeurtenissen uit 1995 langs de grote rivieren waren aanleiding voor een herbezinning op nationaal niveau. Het uitgangspunt is voortaan om de rivieren gecontroleerd meer ruimte te geven, in plaats van ze op te sluiten binnen steeds hogere dijken. In het rijksprogramma *Ruimte voor de rivier* gebeurt dit door extra geulen en grotere overloopgebieden te maken en rivierbeddingen te verbreden. In de historische watersteden kunnen deze oplossingen vaak niet, of maar in beperkte mate uitgevoerd worden. Deze steden liggen soms ook nog op een plek waar de rivier versmalt of waar verschillende wateren samenkomen. Wat is dan de oplossing? En hoe krijgt het culturele erfgoed daarin een plek? Maatwerk is het toverwoord.

Een flinke aanpassing

In Zutphen voldoet de historische IJsselkade niet langer als waterkering. Volgens de nieuwe norm is er een flinke aanpassing nodig om hem beter waterkerend te maken en de stad blijvend te beschermen tegen hoogwater. In opdracht van de gemeente maakten de landschapsarchitecten van bureau Hosper hier vorig jaar een ontwerp voor. Daarin hebben zij de cultuurhistorische aspecten van de kade vanaf het begin meegenomen. Dat was mogelijk omdat de architecten ook al vanaf het begin betrokken waren bij *Rivier in de stad*, een cultuurhistorische analyse van Zutphen en haar omgeving. Deze analyse is door het bureau Arcx uitgevoerd en werd medegefinancierd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het gaat in *Rivier in de stad* om de rol en betekenis van de IJssel op de ontwikkeling van Zutphen. De grondige cultuurhistorische analyse werkte versnellend op het ontwerpproces, zo vertelt Ronald Bron van Hosper: 'Het is hier goed aangepakt door die analyse eerst te laten doen. Vanaf het allereerste gesprek met de gemeentelijke monumentendienst

was te merken dat deze de aanpassing van de kade als een kans ziet. Soms moet je in een ontwerp alle cultuurhistorische elementen beschermen. Hier is er vooral het besef dat bepaalde onderdelen waardevol zijn en dat je andere onderdelen mag veranderen. Voor een ontwerper is het fijn om duidelijk te hebben welke dingen heel waardevol zijn en ook te weten waar de speelruimte zit. Het op deze manier vroegtijdig en gedegen analyseren van de cultuurhistorie is voor ons bureau een nieuwe en nuttige aanpak gebleken, die we ook elders willen toepassen.'

De ontwerpers gebruikten de geschiedenis als inspiratiebron

Vesting

De ontwerpers gebruikten de geschiedenis als inspiratiebron. Zij refereren duidelijk aan het feit dat Zutphen aan het eind van de middeleeuwen en in de eeuwen daarna haar vesting in en aan de IJssel uitbouwde. Ronald Bron legt uit: 'Het was nodig om te kijken waar we ruimte konden maken voor de rivier. De IJssel is bij Zutphen een flessenhals. We hebben de beste locatie gekozen. Een deel van de rechte kadewand verdwijnt. Deze kadecontour wordt hoekig. Daarmee verwijzen we naar de puntstructuur van de oude bastions van de vestingstad. Verder gaan we op de kade veel met groen doen. Er staan al bomen, maar in plaats van de huidige bestrating maken we een zone met grote grasstroken. Die refereren aan de grasbedekking van oude vestingwerken.'

Een paar maanden geleden is de gemeente begonnen met de technische uitwerking om de kade aan te passen naar het ontwerp van Hosper. Het is nu een wat verrommeld stuk stad, onder andere in gebruik als parkeerplaats. Maar als de werkzaamheden afgerond zijn, zal er hier een prettig verblijfsgebied ontstaan zijn, een groen rivierpark als domein van fietsers en wandelaars. Hiermee snijdt het mes aan twee kanten. Zutphen krijgt er »

Een impressie van de toekomstige IJsselkade van Zutphen

In Kampen is de middeleeuwse stadsmuur als vanouds ingezet als waterkering. Hier de hefschuifkering in de Meerminnenpoort in ruststand

» niet alleen een veiliger, maar ook een aantrekkelijker deel bij. Bovendien worden stad en rivier beter met elkaar verbonden.

Middeleeuwse stadsmuur

Een ander inspirerend voorbeeld is de werkwijze van de gemeente Kampen. Zij koos er vijftien jaar geleden al voor om haar middeleeuwse stadsmuur als waterkering te hergebruiken. Ook bij andere watergerelateerde ingrepen wil Kampen zich baseren op haar erfgoed, zoals bij de herinrichting van het Kampereiland. Voor haar erfgoedvriendelijke aanpak heeft Kampen in 2013 de BNG Bank Erfgoedprijs gewonnen. In Kampen spelen de problemen die hoogwater veroorzaakt al langer, net als in de andere riviersteden. Het gaat om een groot gebied rondom de stad.

Bert van Essen, voor de gemeente Kampen betrokken bij de waterkering, verduidelijkt: 'In 1968 kwamen de eerste plannen om de dijken van Overijssel te verbeteren. In 1980 zijn ze begonnen aan het gedeelte Zwolle-Kampen. Toen al was de vraag wat je moest

doen voor de stad zelf. Een waterkerende muur boven op de kade moest ruim twee meter hoog worden. Dat betekende dat je een enorme wand voor Kampen zou krijgen. Daar is het stadsbestuur

erg van geschrokken. Het heeft besloten dit niet te doen.' Er kwamen studies naar beweegbare keringen op de IJsselkade. Die bleken duur en er waren risico's aan verbonden. Bert van Essen vertelt: 'Het was de onzekere factor. Wat gebeurt er wanneer er een stuk hout in een klepkering zit?'

Beschermer tegen hoogwater

Kampen zag kansen voor de stadsmuur. Henk van der Werf, adviseur cultuurhistorie van de gemeente, legt uit: 'We weten dat de middeleeuwse verdedigingsmuur altijd een rol heeft gespeeld als beschermer tegen hoogwater. In de negentiende eeuw werden grote gedeelten afgebroken, maar de waterkerende functie moest behouden blijven. De muur staat op een verhoging, min of meer op een dijklichaam. Als je op kadeniveau een kering aan moet brengen, dan is dat op een heel laag niveau. Als je dat bij de muur doet, zit je al hoger. Er is een niveauverschil van zo'n meter of anderhalf. Dat maakt wel wat uit.' Er bleven twee varianten over. Bert van Essen vervolgt: 'Er is toen gekozen voor de stadsmuur, omdat die al een waterkering was. Daarbij was deze oplossing goedko-

Door de oude muur de hoofdrol te geven is er een mooi stukje Kampen ontstaan

per en lag de faalkans lager.'

De waterkering Kampen-Midden, opgeleverd in 2002, bestaat uit verschillende typen keringen. Het vaste onderdeel is de bijna twee kilometer lange muur. Op sommige plekken loopt die dwars door huizen en tuinen. De poorten en stegen die de muur onderbreken, kunnen dichtgezet worden met twaalf keerkleppen in het wegdek en met schotbalken. De Hoogwaterbrigade, een vrijwilligersteam van tweehonderd man, aangestuurd door het Waterschap Groot Salland, voert dat in geval van nood uit. Op deze manier zijn de inwoners zelf nauw betrokken bij hun bescherming tegen hoogwater.

Vrijwilligers van de Hoogwaterbrigade van Kampen demonstreren de werking van een keerklep

Ook in 2012 stond het rivierwater hoog in Dordrecht

De oude structuur

Kampen greep de aanleg van de kleppen en balken aan om de oude structuur van de muur te herstellen en de binnenstad te verfraaien. De muur is onderdeel van het beschermde stadsgezicht. Zeker een derde deel is in de loop der tijd afgebroken. Bert van Essen vertelt: 'Overall waar we onder de grond resten van de muur terugvonden, daar is hij opnieuw opgemetseld. Waar we niet zeker wisten of hij op precies die plek stond, zijn de nieuwe delen van beton gemaakt. Ook bepaalde andere onderdelen zijn gereconstrueerd, bijvoorbeeld bij de Oude Buitenhaven. Daar is een nieuw rondel gemaakt.'

Henk van der Werf concludeert: 'Je ziet hier hoe de cultuurhistorie als inspiratiebron kan werken. Er was budget om de kwaliteit van het totale tracé te verbeteren. Dat betekende ook dat monumenten met extra subsidie opgeknapt konden worden. Deze hele strook heeft een kwaliteitsslag gekregen.' Door de oude muur de hoofdrol te geven in de bescherming tegen hoogwater is er een mooi stukje Kampen ontstaan. De maatregelen leverden een meerwaarde op voor de stad.

Permanente strijd

Voor het gebied rondom Dordrecht geldt ook een serieus waterprobleem. De strategische ligging op de kruising van waterwegen zorgde enerzijds voor flinke economische voorspoed en anderzijds voor een permanente strijd tegen het water, met als hoogtepunt de Sint-Elisabethsvloed van 1421. Hierbij liepen grote stukken land in de omgeving onder water en verdween een hele waard. De hoofdstraat van deze historieke stad, de Voorstraat, is tevens de waterkering. Het is een dijk van een dikke kilometer lang, waar bijna tweehonderd rijksmonumenten op staan. In de Voorstraat zetten de bewoners van oudsher al schotten voor ramen en deuren om het water zo veel mogelijk buitenshuis te houden. Nog

niet zo lang geleden zijn er met nieuwe methoden en technieken maatregelen genomen om de gevels waterdicht te maken. Ook is het vloerpeil binnen de huizen opgehoogd.

De rest van het grondgebied, het Eiland van Dordrecht, is een risicozone. Het hele gebied is in 2010 uitgekozen als proefterrein voor de zogeheten meerlaagsveiligheid. Daarbij gaat het niet alleen om sterkere dijken, maar wordt de omgeving ook zo ingericht dat de gevolgen van overstromingen beperkt zijn. Zo kreeg de waterbus, een veerdienst, in de afgelopen jaren drijvende bushaltes. Die bewegen mee met het waterpeil. Stroomkasten voor elektriciteit zijn hoogwaterbestendig gemaakt. In het buitendijks gelegen poldergebied zijn huizen op

De waterkerende Voorstraat in Dordrecht in 1896

palen gebouwd en voorzien van aanlegsteigers. En in de wijk Stadswerven wordt nagedacht over gebouwen met waterdichte gevels, vergelijkbaar met de woningen in de historische binnenstad.

Industrieel erfgoed

De experimentele inrichting van het Eiland van Dordrecht biedt kansen voor het culturele erfgoed aldaar. In dat kader inventariseerde bureau S-coop de oude industrie aan de oevers. Dit deed het bureau in opdracht van de gemeenten van de regio, de provincie Zuid-Holland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De onderzoekers analyseerden welke locaties kansrijk waren om een impuls aan de hele omgeving te geven. De 'gebiedsgerichte' aanpak laat de samenhang zien en verleidt de gemeenten om over de eigen grenzen heen te kijken. Conny van Nes, adviseur cultuurhistorie bij de gemeente Dordrecht, merkt hierover op: 'Het industriële erfgoed in de stad en de regio herinnert onder andere aan de scheepsbouw. Die industrietak is nagenoeg verdwenen, maar heeft wel de identiteit van het gebied bepaald.'

In navolging van de scheepsmachinefabriek en de elektriciteitscentrale in Dordrecht kan bijvoorbeeld ook de Mercon-Kloos-scheepswerf bij Alblasterdam een nieuwe functie krijgen. Een op te zetten leerwerk kan laten zien dat deze streek bekend staat om zijn scheepsbouw, baggeraars, molens en waterwerken. De analyse van S-coop is ook van belang bij nieuwe maatregelen tegen overstromingen. Daarbij kan het cultuurhistorische karakter van de streek als inspiratiebron gebruikt worden. Net als in Kampen en Zutphen. ☒

Akke de Vries-Oosterveen is zelfstandig onderzoeker, akke@waterfabriek.eu.

Nadere informatie: Ellen Vreenegeer, programmaleider Eigenheid en veiligheid bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.vreenegeer@cultureelerfgoed.nl.

Herstel van de landgoederen van Beetsterzwaag

DE LAAN IS WEG

Ooit was het een genot om door de lanen van de landgoederen van Beetsterzwaag te wandelen. Maar de laatste vijftig jaar zijn die deels overwoekerd en verdwenen. Gelukkig pakken eigenaren, gemeente en omwonenden het achterstallige onderhoud nu samen aan.

WANNE ROETEMEIJER

In de zeventiende eeuw zocht de Friese elite frisse lucht, rust en ruimte. De heren en hun dames lieten het oog vallen op het hoge land van Beetsterzwaag. Zij bouwden daar statige huizen om in de zomermaanden in te verblijven. Al gauw woonden ze er ook in de winter. En natuurlijk trok dat de aandacht van andere families en vrienden. Het hele Friese 'old boys network' streek neer rond Beetsterzwaag. De Van Boelens, de Van Harinxma thoe Slootens, de Van Lyndens en de Van Teyens kochten in de achttiende eeuw veel boerderijen en gronden op. De landhuizen kwamen aan de Hoofdstraat te staan. Het terrein rondom richtten de bewoners in met lusthoven, waar bekende tuinarchitecten vijvers, slingerpaden, priëlen en druivenkassen voor ontwierpen. Het huis mocht wat kosten. De boerderijen en de bossen leverden geld op. Het was allemaal goed op te brengen.

'De bijzondere parken zijn de laatste vijftig jaar flink achteruitgegaan,' vertelt Gerald Kragt van de Bosgroepen, een vereniging van eigenaren van bossen. 'Kenmerkend voor het landschap was het dichte lanenstelsel. Maar door geldgebrek lukte het de eigenaren niet om dat goed te onderhouden, zodat er veel lanen verdwenen zijn.' Niettemin bleek in 2010 uit onderzoek dat er nog flink wat sporen van zijn. De lanen kunnen hersteld worden. De

De kenmerkende lanen van Beetsterzwaag verdienen herstel

Bosgroepen stelden een visie op hoe dat het beste kan gebeuren. Kragt: 'Precies terug naar zoals het vroeger was, hoeft niet. Het gaat om de herkenbaarheid. Maar er moet wel flink ingegrepen worden. De eigenaren van de landgoederen kunnen dat niet alleen doen. Daar zijn de bewoners, ondernemers, provincie en gemeente bij nodig.'

Rheden

De aanpak van de werkzaamheden die nu rond Beetsterzwaag starten, is vergelijkbaar met de samenwerking bij Rheden op de Veluwe. 'Dankzij een zogeheten maatschappelijke kosten-batenanalyse ontdekten de bewoners, ondernemers en gemeente van Rheden hoe groot de maatschappelijke waarde is van onze mooie landgoederen', zegt Age Fennema. Hij is naast procesleider van het herstel in Friesland ook rentmeester van Kasteel Middachten bij Rheden. 'Iedereen geniet van de landgoederen, maar vooral de eigenaren dragen er de kosten van. De analyse resulteerde in een goede samenwerking tussen de eigenaren, maatschappelijke organisaties en de gemeente. Gezamenlijk analyseren is belangrijk, heb ik gemerkt. Dan krijgt iedereen begrip voor elkaars

De landgoederen van Beetsterzwaag zijn in trek bij recreanten

‘Zo komen we er gezamenlijk achter waar de kosten en de opbrengsten liggen’

situatie, waarna de samenwerking veel soepeler verloopt.’ In Rheden bespreken de eigenaren van de landgoederen en de gemeente tegenwoordig samen de kansen en knelpunten. ‘Die visie zetten we op papier en daarna voeren we gezamenlijk uit wat nodig is. Ook geeft de gemeente nu meer ruimte voor kleinschalige economische ontwikkelingen die het karakter van het gebied niet aantasten. Verder kent zij sindsdien een jaarlijkse subsidie van 75.000 euro toe voor het onrendabele beheer van het groene erfgoed’, legt Fennema uit.

De kip met de gouden eieren

‘Om te komen waar ze nu in Rheden zijn, gaan we een aantal dingen doen’, vertelt Arne Haytsma. Hij adviseert in Beetsterzwaag vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de groep eigenaren van de landgoederen, vrijwilligers, ondernemers, de gemeente, de provincie en de Bosgroepen. Bovendien financiert de Rijksdienst het herstel van de lanen gedeeltelijk. Daardoor gingen ook de provincie en de gemeente eraan bijdragen. Een belangrijk onderdeel is de maatschappelijke kosten-batenanalyse. ‘Die gaan we met de groep maken’, zegt Haytsma. ‘Zo zullen we

1963. Sinds die tijd is het onderhoud moeilijk op te brengen

er gezamenlijk achter komen waar de kosten liggen voor het in stand houden van de parken en waar de opbrengsten.’ De streek is juist vanwege het landschap in trek bij recreanten en de middenstand profiteert daarvan. Daarnaast is Beetsterzwaag een geliefde woonplaats, waardoor de WOZ-waarde van de huizen stijgt en daarmee de gemeentelijke belastinginkomsten toenemen. En ook toeristen betalen belasting. Gerald Kragt vult aan: ‘Het landschap is voor de maatschappij de kip met de gouden eieren. En die kip moet je goed verzorgen!’ Op basis van de analyse gaat de groep met alle betrokken partijen een plan maken om de ideeën uit de al eerder ontwikkelde visie uit te voeren. Haytsma: ‘Als bewoners, bedrijven en overheden gezamenlijk de waarde van het landschap inzien, zijn ze ook bereid om erin te investeren.’

Evenementen

Naast de analyse staan bij het herstel van het lanenstelsel ook de bewoners van Beetsterzwaag en omgeving centraal. ‘We helpen de vrijwilligersorganisatie om zich enigszins te professionaliseren,’ zegt Gerald Kragt. De vrijwilligers gaan met elke eigenaar in gesprek om te zien welke activiteit op zijn landgoed past. Er zijn allerlei ideeën, zoals excursies, lezingen en een kunstroute. Kragt: ‘Je kunt het herstel namelijk aan dergelijke evenementen koppelen. Of je kunt gezamenlijk nieuwe bomen planten in de historische lanen. Of kunstwerken plaatsen op locaties waar ooit prieeltjes stonden. Zo wordt ook de rest van de bevolking zich bewust van de waarde van de parken en wat er allemaal komt kijken bij het onderhoud ervan.’ Arne Haytsma denkt dat het herstel dankzij de analyse en de evenementen leidt tot een trendbreuk in de waardering en zorg voor de Friese landgoederen. ‘Ik ben blij dat we daar als Rijksdienst aan bij kunnen dragen.’ ✕

Wanne Roetemeijer is tekstschrijver bij Communicatiebureau De Lynx, w.roetemeijer@delynx.nl.

Nadere informatie: Arne Haytsma, adviseur landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.haytsma@cultureelerfgoed.nl.

In een regelmatig patroon bevinden zich in het open landschap gestandaardiseerde boerderijen met erven met standaardafmetingen

De Noordoostpolder behoudt zijn karakter

Het nieuwe land ver

Grotere boerderijen, meer bedrijventerreinen, een golfbaan. Het ideale boerenland van de Noordoostpolder, zoals dat in de jaren veertig tot stand kwam, is aan verandering toe. De gemeente baseert zich daarbij op de uitgangspunten van toen. MARIA LAMSLAG

Voor de transformatie van boerderijen zijn inrichtingsprincipes uitgewerkt

‘Als de bloembollen geplant zijn en de gewassen beginnen te groeien, ontstaat er hier een prachtig lijnen-en-vlakkenspel. Dat doet me dan aan Mondriaan denken.’ Genieten van de Noordoostpolder kan in deze eenvoud liggen, weet Willy Schutte, boer en voormalig wethouder in de gemeente. ‘En je krijgt nog meer waardering voor deze polder wanneer je beseft dat hij vormgegeven is volgens een maatschappelijk ideaal en ordelijk systeem.’ De Noordoostpolder is in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw ontworpen als agrarisch productieland. Voor een groeiende voedselbehoefte en nieuwe technieken werd een zakelijk en effectief landschap bedacht. Het Rijk selecteerde wie er mocht boeren en wonen. De Noordoostpolder moest een agrarische modelmaatschappij worden. Met noeste arbeid tijdens oorlogs- en naoorlogse jaren werd deze niet uit de grond, maar uit het water gestampt, dat van het IJsselmeer. Dit was het ‘nieuwe land’, het land van de pioniers. De efficiënte ordening is terug te zien in de plattegrond. Emmeloord is als hoofdplaats in het midden gesitueerd. Hieromheen liggen in een cirkel tien dorpen op fietsafstand. In een regelmatig, rationeel patroon bevinden zich in het open landschap gestandaardiseerde boerderijen met erven met standaardafmetingen.

Van nationaal belang

De unieke ruimtelijke kenmerken van de Noordoostpolder vertellen het verhaal van een maakbare samenleving, de grootschalige landinrichting uit de twintigste eeuw en een nieuwe overwinning van de Nederlanders op het water. Om de periode 1940-1965 zichtbaar te houden in het landschap merkte de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in 2011 de Noordoostpolder dan ook aan als ‘wederopbouwgebied van nationaal belang’. Frank Buchner, programmaleider Wederopbouw bij de dienst: ‘De gebieden van nationaal belang hebben geen beschermde

FOTO RIJKSWATERSTAAT, BEELDBANK.RWS.NL

De Noordoostpolder halverwege de vorige eeuw

status. Door kennis te delen en bestuurlijke afspraken te maken hopen we dat aandacht voor hun cultuurhistorische kwaliteit net zo vanzelfsprekend wordt als die voor de historische binnensteden.' Dat is nodig, want de tijdlaag van kort na de oorlog blijkt kwetsbaar. De Noordoostpolder bestaat nog altijd voor negentig procent uit landbouwgrond, maar de agrarische modelsamenleving heeft zich inmiddels ontwikkeld. In de laatste decennia is Emmeloord aanzienlijk gegroeid. Het boerenland werd aangevuld met kassen, windturbines en bedrijven- en recreatieterreinen. Bij deze toevoegingen is niet altijd rekening gehouden met het rationele ontwerp. En ook huidige ontwikkelingen, zoals de

schaalvergroting in de landbouw, werpen de vraag op hoe je vernieuwing invult zonder het bijzondere karakter van dit 'nieuwe land' te verliezen. De ene boer vergroot zijn productie en wil zijn erf verdubbelen, de andere heft zijn boerenbedrijf op en begint een bed and breakfast of camping. Kleine ingrepen kunnen samen langzaam de historische laag uitwissen en de beleving veranderen.

Schrik

De benoeming als landschap van nationaal belang geeft de Noordoostpolder een zekere status. Maar in de gemeente heerste in eerste instantie schrik. In een polder met voornamelijk landbouwgrond staan agrarische en economische ontwikkelingen voorop. De gedachte dat een erfgoedstatus vooral beperkingen zou opleveren, leek bevestigd toen de Rijksdienst negatief adviseerde op de zogeheten structuurvisie die de gemeente destijds voorbereidde. In dit ruimtelijke plan zouden de cultuurhistorische aspecten onvoldoende geïntegreerd zijn. De gemeente wilde ruim baan geven aan schaalvergroting in de landbouw en aan recreatie, zoals een auto- en motorsportwalhalla en een golfbaan. Willy Schutte, toentertijd wethouder economische zaken en ruimtelijke ontwikkeling van de Noordoostpolder: 'Natuurlijk is de gemeente trots op haar geschiedenis, en blij met de aandacht vanuit de rijksoverheid, maar we wilden ook iets met zo'n status kunnen.'

Om uit de impasse te komen organiseerde de Rijksdienst een *workshop* onder leiding van Feddes/Olthof Landschapsarchitecten. Met schetsen liet het bureau zowel de dienst als de gemeente zien welke mogelijkheden het landschap biedt om de ambities van de gemeente te integreren in de oorspronkelijke ontwerpgedachte. Ytje Feddes: 'Extra bedrijventerreinen bijvoorbeeld zijn mogelijk aan het assenkruis in de dorpen. Zo voorkom je wildgroei van bedrijven in het open polderlandschap.'

Inspiratie

Dit onderzoekende ontwerpen inspireerde. Wethouder Schutte schakelde Feddes/Olthof ook in om een landschapvisie op te stellen. In deze ruimtelijke analyse zijn de belangrijkste karakteristieken van de Noordoostpolder vastgelegd en worden oplossingen voorgedragen voor de plannen van de gemeente. Eerst de karakteristieken benoemen hielp om

vrij te kunnen denken over mogelijkheden. In de landschapvisie blijft de concentrische opbouw van de polder bepalend. Aan de randen is ruimte voor nieuwe bebouwing, zoals landgoederen, extra boerderijen en vakantiehuisen. In het midden blijft het landschap open. Voor de transformatie van boerderijen zijn inrichtingsprincipes uitgewerkt. Zo kan een boerenbedrijf vergroot worden als het vierkante erf en de kenmerkende windsingel meeveranderen. Ook geeft de visie ideeën voor toekomstig gebruik. Feddes: 'De dorpsvaarten zijn bedacht voor transport over water, maar kunnen nu goed gebruikt worden voor recreatievaart. Of maak een fietsroute langs de oevers.'

Feddes/Olthof liet een optimistische, nieuwe wind waaien. Schutte: 'We hebben intensief samengewerkt, overlegd en excursies ondernomen met de Rijksdienst en Feddes/Olthof. Daarna organiseerden we zelf andere *workshops* met bijvoorbeeld de Land- en Tuinbouworganisatie Nederland, verenigingen voor dorpsbelang en de Rijksdienst. Ook daarin zochten we bij gevoelige onderwerpen met schetsen en maquettes naar een oplossing die voor alle betrokkenen werkt.'

Eerst de karakteristieken benoemen hielp om vrijer te kunnen denken over mogelijkheden

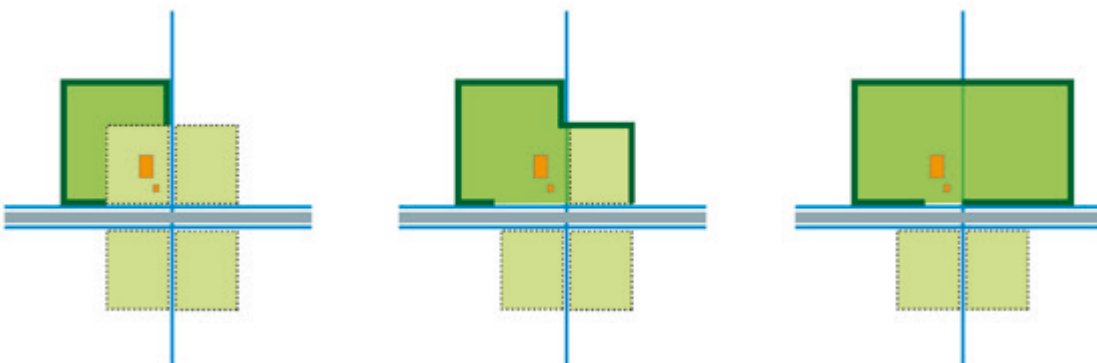
Lovenswaardig

Inmiddels heeft de gemeente een nieuwe structuurvisie opgesteld. De gemeente en de Rijksdienst zijn erg tevreden met het resultaat. Peter Timmer, adviseur erfgoed en ruimte bij de dienst: 'Negentig procent van de landschapvisie is overgenomen. Het is lovenswaardig hoe hier een structuurvisie tot stand is gekomen die voortbordurt op de identiteit van het gebied. Wij kunnen gemeenten niets verplichten. Wel kunnen we kennis, inspiratie en overtuigende argumenten aanreiken.' Feddes/Olthof wordt door de gemeente af en toe nog gebeld voor advies. 'Zo'n belletje is kenmerkend voor de open houding van de gemeente', zegt Timmer. 'Ze ziet het behoud en het levendig houden van het landschap als een doorlopend proces, ook nu de structuurvisie af is.' Willy Schutte is bescheiden over zijn aandeel in het huidige cultuurhistorische besef, maar trots op de nieuwe oplossingen voor de veranderende agrarische praktijk. En op de komst van die lang geplande golfbaan. ✕

Maria Lamslag is journalist en onderzoeker, info@marialamslag.nl.

Nadere informatie: Frank Buchner, programmaleider Wederopbouw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, f.buchner@cultureelerfgoed.nl.

nieuw

Een erf, hier gestippeld weergegeven, kan vergroot worden zonder het oorspronkelijke concept geweld aan te doen

TEKENING FEDDES/OLTHOF LANDSCHAPSARCHITECTEN

Kansen voor Zeeuwse kerken

De sterren van

Een kerkdorp zonder kerk. Dat kan eigenlijk niet. Maar nu de kerken in Zeeuws-Vlaanderen net zo leeg raken als het landschap, komt dit vooruitzicht behoorlijk dichtbij. De gemeente Sluis pakt de toekomst van al haar veertig kerken in samenhang aan.

MARIJKE BOVENS

In december deed zich een klein wonder voor: de Sint-Baafskerk in Aardenburg zat vol. En het was niet eens Kerstmis. Schouder aan schouder genoten 350 mensen aan altaarachtige tafels drie avonden van de kookkunst van sterrenkoks Edwin Vinke van De Kromme Watergang en Syrcio Bakker van Pure C. Onder het motto Koken voor Kerken betaalden de gasten tachtig euro per couvert om een driegangendiner te smaken in een prachtige ambiance, waarover op doordeweekse dagen vooral op zorgelijke toon wordt gesproken. De dertiende-eeuwse, rijksmonumentale Sint-Baafskerk is namelijk een van de kerken in de gemeente Sluis die leegstaan.

Tussen de Westerschelde en België strekt Sluis zich uit over het hele westen van Zeeuws-Vlaanderen.

De gemeente telt veertig kerken, waarvan er 21 nog religieus actief zijn. In alle zeventien steden en dorpen lopen er daar veel van leeg door ontkerkelijking, vergrijzing en krimp van de bevolking. Het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Planbureau voor de Leefomgeving voorspellen hier ook voor de jaren 2012 tot 2040 krimp: tien procent. Penningmeester Marnix van Damme van de Heilige Andreasparochie, verantwoordelijk voor de tien katholieke kerken van Sluis, vat de situatie samen: 'In heel Zeeuws-Vlaanderen zijn er 7800 mensen op tien kerken. Elders in het land heb je het soms over tienduizend parochianen op één kerk.'

Perspectief

Koken voor Kerken vond plaats op initiatief van

Afgelopen december veranderde de leegstaande, dertiende-eeuwse, rijksmonumentale Sint-Baafskerk in Aardenburg voor drie dagen in een restaurant

FOTO LOUIS DRENT

'Wij koesteren de koks', zegt projectleider David Koren van Kerk, Krimp en Kans, 'want zij zetten de gemeente Sluis op de kaart.' Hij hoopt op een *spin-off*, bijvoorbeeld de vestiging van een kookschool of een voedsel-innovatiecentrum.

De 'fusie' van sterrenkoks en kerken bracht nieuw elan, zegt Koren. 'De Sint-Baafskerk is gaan koken voor de buurt. Nog tot en met mei organiseert de kerk stamtafels, waaraan buurtgenoten kunnen aanschuiven. Geen sterrendiner, maar stevige stampot.' Ook de gemeente is aangestoken en houdt haar gebruikelijke feestavond waarop jubilarissen in het zonnetje worden gezet voortaan in de Sint-Baafskerk. Koken voor Kerken laat zien dat er meer mogelijk is dan de inwoners denken. David Koren: 'De gemiddelde bewoner hier is toch wat behoudend. Maar tijdens debat-avonden die wij organiseerden, zijn er ogen geopend.'

Die overkoepelende blik op een groter gebied is bijzonder

Structureel

Om te onderzoeken hoe plaatselijke ondernemers structureel kunnen bijdragen aan een blijvende nieuwe toekomst voor de leegkomende kerken, organiseerde de stichting een viertal *speeddate*-rondes. David Koren: 'Een van de kansrijkere ideeën is het vestigen van een bedrijfscentrum voor zzp'ers in de Breskensse Sionskerk uit 1953. Breskens groeit nog een beetje en het dorp is een knooppunt. De boot vertrekt er naar Vlissingen en de bus naar Brugge. Wat een beetje tegenviel, was de geringe belangstelling vanuit de recreatieve sector. Het toerisme zou nieuwe impulsen kunnen bieden, maar het is hier nog erg op zon, zee en strand gericht.' Tegelijk met deze activiteiten heeft de stichting een schat aan informatie verzameld in vijf uitgebreide onderzoeken. Over de cultuurhistorische waarde van de kerken, de technische staat, de exploitatiemogelijkheden, het draagvlak voor behoud, en de sterke en zwakke punten van de plaatsen waar ze staan. Twee monumentenwachters zijn de kerken langsgedaan en ontdekten grote verschillen in bouwkundige staat. De dertien protestantse kerken bleken in betere conditie dan de tien katholieke. Dit is deels te danken aan het feit dat het aandeel rijksmonumenten onder de protestantse kerken veel hoger ligt: 55 versus 10 procent. Elf andere kerken die tegenwoordig al een nieuwe functie hebben - de meeste zijn nu woningen - verkeerden in nog weer iets betere staat dan de protestantse.

Keuzes

De kerken, die zelf verantwoordelijk zijn voor het onderhoud, kampen met teruglopende inkomsten. De jaarlijkse campagne waarmee zij geld inzamelen onder hun parochianen en gemeenteleden brengt al jaren minder op. In 2014 haalde de protestantse

kerk in heel Nederland 183 miljoen euro op, de katholieke 52. In 2010 was dat nog 195 en 61 miljoen. Het Monumenten Fonds Brabant onderzocht in opdracht van de Zeeuwse stichting de exploitatiemogelijkheden van de 21 religieus actieve kerken van Sluis. Voor hun onderhoud is jaarlijks 1,2 miljoen euro nodig, rekent het bureau voor. Na het campagnegeld, subsidies en huuropbrengsten resteert nog een tekort van 0,9 miljoen. Voor het wegwerken van achterstallig onderhoud is 7,8 miljoen nodig. Nuchter concludeert het Fonds: 'Er zullen keuzes moeten worden gemaakt.'

De gemeente ziet dat ook. Ze overlegt al sinds enige tijd met de protestantse en katholieke kerkbesturen om te voorkomen dat zij los van elkaar handelen, waardoor misschien in de ene stad alle kerken sluiten en er elders drie open blijven. Wethouder Peter Ploegaert van het CDA: 'Als gemeente willen wij graag dat er in elke plaats een gebouw blijft dat de gemeenschap dient, al dan niet met een sacrale functie.' Jammer is wel dat er juist de afgelopen jaren nieuwe multifunctionele gebouwen zijn neergezet. Voor buurgemeente Terneuzen was er daarom weinig reden om aan Kerk, Krimp en Kans mee te werken. De gemeente heeft simpelweg te weinig bij te dragen, omdat alle maatschappelijke voorzieningen al in nieuw gebouwde dorpshuizen zijn ondergebracht.

Boetiekjes

Sluis zal zo veel mogelijk bevorderen dat de kerken andere functies krijgen. Ploegaert: 'Wij kunnen het bestemmingsplan wijzigen, soepel omgaan met parkeervoorzieningen en op andere manieren aan de ruimtelijke invulling meewerken. Onlangs heeft het college zulke vormen van medewerking »

In Breskens wordt de Sionskerk uit 1953 misschien een bedrijfscentrum voor zzp'ers

Sluis

Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland en de gemeente. Om perspectief te bieden heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beide organisaties gevraagd om samen met de provincie, de kerken en de Zeeuwen naar de groep kerken als geheel te kijken. Enkele kunnen godsdienstig blijven, andere kunnen wellicht een andere functie gaan vervullen en de rest moet misschien gesloopt worden. Die overkoepelende blik op een groter gebied is bijzonder, want meestal wordt leegstand van geval tot geval bekeken. De proef kreeg de naam Kerk, Krimp en Kans. Onderdeel daarvan was Koken voor Kerken, om aandacht te trekken. Het evenement bracht op een inventieve manier twee uiteenlopende en in het oog springende kwaliteiten van Sluis bijeen: het religieuze erfgoed en de Michelin-sterren.

Er wordt aan gedacht om in de stad Sluis kleine boetiekjes te vestigen in de Sint Jan de Doper uit 1927

FOTO STICHTING CULTUREEL ERFGOED ZEELAND

De gemeente kijkt of in IJzendijke de Maria Hemelvaartkerk uit 1951 verbouwd kan worden tot gemeenschapshuis

FOTO ZEEUWSE BIBLIOTHEEK / BEELDBANK ZEELAND

» toegezegd aan het kerkbestuur van de Sint Jan de Doper in Sluis.' Een werkgroep waarin de notaris, de parochie, een stedenbouwkundige, de bank en een vermogensbeheerder zitting hebben, buigt zich al over een nieuwe bestemming, mogelijk in de vorm van kleine boetiekjes. De kerk uit 1927 staat midden in de stad Sluis en menig toerist wandelt er even binnen. Om een idee te geven: er wordt per jaar voor 15.000 euro aan kaarsjes gebrand. Een complicatie is dat het bisdom van Breda in

een kerk niet alle detailhandel en horeca toestaat. Leo Moeleker, bij het bisdom lid van de commissie Kerkelijke Gebouwen: 'Het bisdom hecht grote waarde aan een bestemming die recht doet aan de betekenis die het gebouw als kerk, als huis van God, heeft gehad en aan de cultuurhistorische waarde die een kerk als regel heeft. Een voormalig kerkgebouw dient gebruikt te worden in harmonie met de oorspronkelijke bestemming. Zo is horeca in algemene zin uitgesloten, maar is een restaurant

onder voorwaarden wel mogelijk. Kortom, het gaat om maatwerk.' Van wethouder Peter Ploegaert mag het bisdom dat wel wat ruimer zien: 'Brood en wijn is tenslotte van oudsher het hart van de kerk.' Penningmeester Marnix van Damme, die de Sint Jan de Doper onder zijn beheer heeft, voerde hier met het bisdom al heel wat gesprekken over. Hij zal blijven aandringen op meer souplesse. 'Er zal toch water bij de wijn moeten', zegt hij net zo toepasselijk.

Verdienmodel

Niet dat het hier ontbreekt aan horeca. Sluis telt meer zaken dan een stad die twintig keer zo groot is. Het verhaal gaat dat alle inwoners op dezelfde avond kunnen aanschuiven aan een tafel in een café of restaurant. Die tafels zijn vooral bedoeld voor de miljoenen bezoekers die de kleine stad aandoen. Ploegaert schat het aantal op 3,5 tot 5 miljoen per jaar. Horeca is dus een verdienmodel voor herbestemming. Er is in Zuidzande al een restaurant gevestigd in een kerk uit 1952. Van Damme loopt niet over van optimisme over deze optie. Als geboren en getogen Zeeuws-Vlaming kent hij redelijk wat horeca-mensen, zegt hij, maar 'er is er nog nooit eentje naar me toe gekomen met de vraag: Marnix, heb je nog een kerk voor me?'

'Andere regio's kunnen hiervan leren'

'Doordat de veertig kerken groepsgewijs zijn bekeken, kan Sluis goed overwogen keuzes maken', zegt Danielle Takens. Zij is adviseur architectuurhistorie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en onderhoudt de contacten met Zeeuws-Vlaanderen. 'Het is belangrijk dat de aandacht na Kerk, Krimp en Kans niet verslapt en dat de verkregen inzichten worden gedeeld. Andere regio's kunnen hiervan leren.' Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland werkt voor elke kerk de twee meest levensvatbare initiatieven uit in een zakelijke overweging, een volledige *businesscase*. Zo ook voor de Maria Hemelvaartkerk in IJzendijke. De karakteristieke kerk uit 1951 kampt weliswaar met flink achterstallig onderhoud, maar hij staat midden in het stadje. In IJzendijke is nog geen multifunctioneel centrum en er is wel behoefte aan een plek voor de muziek, de sport, de dorpsraad en de ouderensoos. De gemeente kijkt nu of de kerk verbouwd kan worden tot gemeenschapshuis. Een mooie bestemming voor een wederopbouwkerk. ■

Marijke Bovens is journalist, msabovens@hetnet.nl. Nadere informatie: Frank Strolenberg, programmaleider Herbestemming als gebiedsopgave in krimpgebieden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, f.strolenberg@cultureelerfgoed.nl. Lees meer over de rol van erfgoed in krimpregio's op www.kiezenvoorkarakter.nl.

Kwaliteit werelderfgoed Kinderdijk gewaarborgd

Windturbines afgeblazen

De provincie Zuid-Holland werkt er hard aan om de productie van duurzame energie flink op te schroeven. Daarom heeft ze op verschillende locaties plaats voor nieuwe windturbines gereserveerd. Onder andere bij Alblasserdam zouden er vijf moeten verrijzen. Deze zouden een ashoogte van 105 meter krijgen. De rotorbladen zouden daar nog vijftig meter bovenuit steken. Drie kilometer ten noorden van het beoogde terrein bevindt zich echter een typisch Nederlands polderlandschap, waarin de beroemde molens van Kinderdijk staan. De achttien grondzeilers zijn in 1738, 1740 en 1761 gebouwd om met schepraders het water uit de polder te pompen. Dat deed ook nummer negentien, een wipmolen uit 1620. De Kinderdijkse molens zijn internationaal bekend, sinds 1997 werelderfgoed en trekken elk jaar honderdduizenden toeristen.

Wind en molens zijn voor Kinderdijk een gouden combinatie. Maar dat blijkt in dit geval niet op te gaan. De te bouwen turbines zouden dusdanig groot worden dat zij vanaf het molengebied duidelijk zichtbaar zouden zijn. Toen UNESCO erkende dat de twee molengangen uniek zijn voor de mensheid, heeft Nederland zich verplicht om de universele waarde ervan te waarborgen. Vandaar dat Zuid-Holland in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het gevolg van de geplande turbines voor de kwaliteit van dit werelderfgoed liet onderzoeken. Daarbij gaat het niet alleen om de historische molens zelf, maar ook om hun situering in het landschap. Dat past bovendien mooi in de bredere aanpak van Zuid-Holland. De provincie versterkt samenhangend cultureel erfgoed in zeven gebieden. De molens van Kinderdijk horen tot een van deze zogenoemde Erfgoedlijnen.

Beoordeling

Voor het onderzoek was een goede methode voorhanden. Deze is ontwikkeld door ICOMOS, een internationale organisatie op het gebied van erfgoed en tevens de vaste adviseur van het Werelderfgoedcomité van UNESCO. De zoge-

Ze komen er niet. Vijf windturbines zouden de historische poldersfeer rond de molens van Kinderdijk danig verstoord hebben. En die zijn werelderfgoed. Een onderzoek naar hun effect heeft de bouw voorkomen. GUIDO MAURO

naamde Heritage Impact Assessment is een beoordelingssysteem specifiek voor werelderfgoederen. Hiermee heeft adviesbureau Land-id het effect ingeschat. Allereerst analyseerde het bureau nauwkeurig de universele waarde van de Kinderdijkse molens. Daarbij keken de adviseurs naar de hele 'watermachine'. Behalve de molens uit de zeventiende en achttiende eeuw aan verschillende vlieten, bevat het complex zowel ouder polderlandschap met dijken en kades, als moderne gemalen uit de twintigste eeuw. De onderzoekers bestudeerden de invloed van niet alleen de vijf windturbines, maar ook die van alternatieven, zoals een kleiner aantal, een andere opstelling en kleinere turbines. Zij monteerden realistische, draaiende turbines in bewegend beeld van Kinderdijk. Met dit filmpje maakte Land-id de weerslag duidelijk zichtbaar.

Hoewel de windturbines buiten het terrein van het werelderfgoed zouden komen te staan, blijkt dat ze een groot nadelig effect zouden hebben op de kernkwaliteiten ervan. Zij zouden enkele beeldbepalende zichtlijnen verstoren. De windturbines zouden hierdoor een significant risico voor de werelderfgoed-status van Kinderdijk vormen. Ook de alternatieven bieden geen uitkomst. Op basis van deze conclusie gaven de Provinciale Staten van Zuid-Holland aan het eens te zijn met het voornemen van de Gedeputeerde Staten om deze locatie voor windenergie te schrappen. De vele bezoekers kunnen daardoor ongestoord blijven genieten van de wereldwijd unieke molens. ✕

Guido Mauro is adviseur archeologie en cultuurlandschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, g.mauro@cultureelerfgoed.nl. Zie www.land-id.nl voor het filmpje. Lees meer over Kinderdijk op www.kiezenvoorkarakter.nl.

Met bewerkt beeld is duidelijk gemaakt dat windturbines bij Alblasserdam het zicht vanaf de molens van Kinderdijk ernstig zouden hinderen

De komende decennia neemt Nederland ingrijpende maatregelen om zich beter tegen de zee te beschermen. Een mooie gelegenheid om daarbij ook het cultuurhistorische karakter van de kust te versterken. AKKE DE VRIES-OOSTERVEEN

Masterplan kust en erfgoed

Dubbelsterk

Het dorp West-Terschelling vanaf de Waddenzee, met de oudste vuurtoren van Nederland, de Brandaris, gebouwd in 1594

Het kustgebied is veel meer dan een waterkering van dijken, dammen en duinen. De strook land langs de zee, van Cadzand tot en met Termunten, bestaat uit allerlei streken met een eigen karakter. Hoe zorg je ervoor dat hier bij aanpassingen van de omgeving ook de cultuurhistorische aspecten een rol spelen? Het *Masterplan kust en erfgoed* helpt daarbij. In opdracht van de kustprovincies Zeeland, Zuid- en Noord-Holland, Friesland en Groningen, en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bracht Strootman Landschapsarchitecten de geschiedenis van de kust samen met plannen voor een betere bescherming tegen de zee.

Deze aanzet kwam precies op tijd, eind vorig jaar. Toen begonnen gemeenten, waterschappen en kustprovincies samen het Deltaprogramma Kust uit te werken. Zij zijn zich bewust van het belang van een integrale aanpak. Het *Masterplan* is daarbij belangrijk, omdat een overkoepelende visie op de omgang met het cultuurhistorische karakter van het kustgebied tot nu toe ontbrak. Om welk erfgoed gaat het dan? Er staan aan zee bijvoorbeeld nog heel wat fraaie vuurtorens uit de

negentiende eeuw. Uit de Zeeuwse duinen van Domburg rijst sinds 1889 een uitbundig badpaviljoen op. En aan de Eems en de Dollard ligt een prachtig Gronings landschap vol oude wierden en dijken. Het plan geeft concrete aanwijzingen om dit erfgoed goed te benutten.

Enthousiast

Het *Masterplan kust en erfgoed* is enthousiast ontvangen. Bijvoorbeeld door Linda Noorman, bouwmeester van de provincie Groningen: 'Ik ben er ontzettend blij mee. Nu kunnen we de cultuurhistorische facetten beter meewegen als we de kustverdediging verbeteren.' De beschermingsmaatregelen uit het Deltaprogramma zijn in het plan verwerkt. En het geeft een overzicht van de diversiteit aan cultuurhistorisch erfgoed langs de gehele kust, van Zeeuws-Vlaanderen tot en met de Dollard, inclusief de Waddeneilanden. De zeezone is dan wel één lange lijn, maar tegelijkertijd vol contrasten, die bij de kustversterking benadrukt kunnen worden. Kustplaatsen en eilanden hebben ieder een

‘Het Masterplan helpt ons de identiteit van de gebieden te verduidelijken’

De rijksmonumentale vuurtoren van Scheveningen is in 1875 uit gietijzer opgetrokken en functioneert nog steeds

eigen sfeer en identiteit, bepaald door de geschiedenis als vissersplaats, havenplaats, badplaats of als militaire verdedigingsplek. Dwars op de lange lijn liggen de ‘inprikkers’, de wegen en andere structuren die het zeegebied voor het achterland ontsluiten. Die zijn langs de Waddenkust, de Hollandse kust en de zuidwestelijke delta verschillend. Ook deze kenmerken horen als basiskwaliteit gezien te worden, vinden de opstellers van het plan. En dan zijn er nog langs de hele kust sporen van de grootschalige Atlantikwall, een Duitse verdedigingslinie uit de Tweede Wereldoorlog. Die kan binnen de recreatie een veel grotere rol spelen dan ze nu al doet. Hier liggen kansen.

De grote dammen

Van elk kustgebied geeft het plan een overzicht van de cultuurhistorische waarde. Leo Caljouw en Berit Sens van de provincie Zeeland zijn ook enthousiast: ‘Het Masterplan is een steun in de rug. Het is goed om de waarde van het eigen erfgoed in het grotere, nationale perspectief te zetten. Het laat bijvoorbeeld de iconische

De achttiende-eeuwse huizen aan de Langestreek zijn typerend voor het dorp Schiermonnikoog

waarde van de N57 zien, de verbindingsweg over de grote Zeeuwse dammen. Volgens het plan moeten de dammen zichtbaar blijven. Daar moeten we geen nieuwe duingebieden van maken, zoals bij de Veerse Gatdam is gebeurd. Een versleten dambekleding onder zand stoppen is voor de cultuurhistorie niet overal een goede oplossing.’

Het plan presenteert verschillende denkrichtingen over de manier waarop kustversterking en ruimtelijk-economische veranderingen kunnen worden ingezet voor het versterken van de identiteit van een gebied. ‘Het Masterplan biedt perspectief om verder te gaan’, vertelt Martijn Vos, projectleider kustplaatsen van de provincie Noord-Holland. ‘In Noord-Holland zijn we een aantal jaren geleden begonnen om de identiteit van de kustplaatsen te onderzoeken. Het plan helpt ons op een grotere schaal de lange lijnen en identiteit van de gebieden te verduidelijken.’ Zo stelt Strootman voor om de restanten van de Atlantikwall herkenbaarder te maken door ze in clusters te presenteren en te hergebruiken, in overeenstemming met het karakter en de wensen van de kustplaatsen.

Onderscheidende kwaliteiten

Martijn Vos vervolgt: ‘Het gaat erom erfgoed te verbinden aan ruimtelijk-economische ontwikkelingen. Dit gaat verder dan het openstellen van een paar bunkers. Door de onderscheidende kwaliteiten van een plek als uitgangspunt te nemen kan er meer samenhang komen in het toeristische aanbod. Bezoekers zijn ook economisch gezien interessant. In IJmuiden en Den Helder bijvoorbeeld is de invloed van de Atlantikwall groot geweest. In die plaatsen past het goed om iets met de restanten en de verhalen te doen. Daar zouden ondernemers kansrijk op in kunnen spelen.’

Omgaan met erfgoed betekent altijd maatwerk, omdat alleen zo de eigenheid geaccentueerd kan worden. Over het vervolg zegt Ellen Vreenegeer, programmaleider Eigenheid en veiligheid bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: ‘De Rijksdienst praat met de gemeenten, waterschappen en provincies verder over welke rol erfgoed bij de verbetering van de waterkering kan spelen. Het gaat erom samen de kust veiliger, mooier en aantrekkelijker te maken.’

Akke de Vries-Oosterveen is zelfstandig onderzoeker, akke@waterfabriek.eu.

Nadere informatie: Ellen Vreenegeer, programmaleider Eigenheid en veiligheid bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.vreenegeer@cultureelerfgoed.nl.

Het ‘Masterplan kust en erfgoed’ is gratis te downloaden via www.cultureelerfgoed.nl.

ONZE TROEFKAART

De talrijke historische steden van Nederland zijn veelal gesticht aan waterlopen. Ze zijn relatief klein, altijd dicht bij groen en uitstekend met elkaar verbonden over de weg, en over dat water dus. Dit maakt dat kundige mensen in deze steden willen wonen, waarna bedrijven zich er vestigen. Het verbindende water is van oudsher een fysieke troefkaart. Het zit in ons DNA. Het maakt Nederland. Dit is niet abstract, of de overtuiging van een handjevol historische enthousiastelingen. Eerder dit jaar bediscussieerden gedreven ICT'ers op een internationaal webforum de hier afgebeelde kaart van slechts de Nederlandse waterlopen. Het gesprek kwam al snel op onze historische strijd tegen het water. Zij verbonden die met de huidige aanpak van ruimte bieden aan datzelfde water en landwinning als Nederlands exportproduct.

Dit sluit naadloos aan bij wat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de ruimtelijke ordening inbrengt. De dienst laadt toekomstscenario's met kennis en lessen uit het verleden. Daarom levert de Rijksdienst naast een financiële ook een inhoudelijke bijdrage aan het Jaar van de Ruimte, een professioneel, politiek en maatschappelijk debat over de ruimtelijke toekomst van Nederland. Omgaan met water en het landschap naar onze hand zetten doen Nederlanders met gemak. Het zit immers in ons DNA.

EVA STEGMEIJER, *programmasecretaris Visie erfgoed en ruimte bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, e.stegmeijer@cultureelerfgoed.nl.

Duurzame energie heeft de toekomst. Ondernemers in twee historische verdedigingslinies zien kansen. Maar hoe zet je een windturbine met respect in waardevol cultuurlandschap? Onderzoekers verkennen de mogelijkheden.

JEROEN BOOTSMA

Duurzame stroom uit waterlinies

Energieelini

Dagelijks discuteert men in Nederland over windturbines, 'biomassa' en velden vol zonnepanelen. Duurzame energie opwekken en de landschappelijke gevolgen daarvan zijn onderwerp van een breed maatschappelijk debat. We staan namelijk op de drempel van een grote energietransitie, zowel door de klimaatdoelen die we ons gesteld hebben als door de geopolitieke ontwikkelingen. Energie uit fossiele brandstoffen als gas, olie en kolen heeft geen lang toekomstperspectief meer. Vervangende, herwinbare energie opwekken is mogelijk, maar zal onmiskenbaar forse consequenties voor onze omgeving hebben.

En elke vorm van opwekking heeft een ander ruimtebeslag. Weilandenvol windturbines zien er anders uit dan een installatie die water diep in de aarde verwarmt. Hoogleraar Landschapsarchitectuur Dirk Sijmons schetst daar in zijn onlangs verschenen boek *Landschap en energie* een helder beeld van. Het is belangrijk dat iedereen beseft dat de overstap op andere energie de omgeving behoorlijk zal veranderen. Het zal ook historisch cultuurlandschap raken. Daarom onderzoekt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed momenteel welke invloed verschillende vormen van energiewinning hebben op twee beroemde waterlinies: de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Typisch Nederlands

De Nieuwe Hollandse Waterlinie was van 1815 tot februari 1940 deel van de hoofddefensie van Nederland. Het typisch Nederlandse verdedigingsstelsel is de verbeterde vervanger van de Oude Hollandse Waterlinie uit 1672. De 85 kilometer lange verdedigingslijn is gebaseerd op het principe van het onder water zetten van polderland. Een heuphoge waterstand maakte het de vijand onmogelijk in hoog tempo door te stoten. Forten verdedigden zwakke plekken als wegen, dijken, hoger gelegen stukken land en de rivieren die de linie doorkruisen. Amsterdam vormde het laatste toevluchtsoord bin-

nen Nederland. Ter verdediging van de hoofdstad is in 1881 begonnen met de aanleg van de Stelling van Amsterdam. Deze 135 kilometer lange, cirkelvormige waterlinie verdedigde de stad tegen aanvallen vanuit alle mogelijke richtingen. Beide linies worden al decennia niet meer voor militaire doeleinden gebruikt.

In 1996 erkende UNESCO de Stelling van Amsterdam als werelderfgoed. Over enkele jaren zal Nederland de Nieuwe Hollandse Waterlinie voordragen als een uitbreiding daarvan. Het spreekt voor zich dat de Rijksdienst zorgvuldig zoekt naar energiewinning die de 'uitzonderlijke universele waarde', die een werelderfgoed uniek voor de mensheid maakt, niet aantast. Die waarde zit hem in de vele forten, sluisjes en andere waterstaatkundige werken, maar ook in de inundatiezones en de verboden kringen rond de forten.

Zoeken naar mogelijkheden

Het onderzoek is een logisch vervolg op de publicatie van Sijmons. Samen met de landschapsarchitecten van H+N+S, RO&AD en De Volharding, met de provincies Noord-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant, met eigenaren van forten en met de energiesector zoekt de Rijksdienst naar mogelijkheden, passend binnen een respectvolle omgang met het erfgoed. De onderzoekers verkennen wat erfgoed en energie voor elkaar betekenen, bijvoorbeeld door de oorspronkelijke zelfvoorzienendheid van de forten te benadrukken. Eigenaren van forten en ondernemers die in forten gevestigd zijn, krijgen de gelegenheid hun ambities en uitdagingen met de onderzoekers te delen.

Bart Bennis is directeur van het GeoFort. Dat is een educatieve attractie in het Gelderse rijksmonument Fort bij de Nieuwe Steeg uit 1879, een onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. 'Wij stoken biomassa in een pelletkachel', vertelt Bennis. 'Die staat het hele jaar door te roken. Dit fort was niet aangesloten op het gasnetwerk. Dat dwong ons in 2010 om goed na te denken over een toekomst-

bestendige, duurzame energievoorziening. Toen zijn we tegen verschillende blokkades aangelopen. Windenergie? Zonnepanelen? Het waren geen opties voor de gemeente en de Rijksdienst.' Toch denkt Bennis momenteel opnieuw aan zonnepanelen. 'Wij streven naar een gezonde exploitatie. Duurzame energie kan daar een flinke steen aan bijdragen. Net als de mogelijkheid om het surplus aan energie te verkopen.' Bennis juicht de verkenning van harte toe. 'Het is tijd voor een genuanceerdere opvatting, waarin ruimte is voor energiewinning, passend binnen de context van een fort.'

Warmtewisselaar

Even verderop in dezelfde linie ligt Fort Vuren, een rijksmonument uit 1844. Ben Spee is de eigenaar van een bed and breakfast in het fort. 'Wij verwarmen de vloeren van de bed and breakfast met een warmtewisselaar. Er circuleert water, dat met aardwarmte wordt opgewarmd.' Spee gaat verder in zijn streven om schoon te ondernemen. Hij scheidt afval,

Zonnepanelen die een miljoen huishoudens van elektriciteit voorzien, zullen tweeduizend hectare bedekken, hier geprojecteerd op de Wieringermeer

es

Bart Bennis, directeur van het GeoFort in Fort bij de Nieuwe Steeg: 'Het surplus aan energie verkopen kan een flinke steen bijdragen aan een gezonde exploitatie'

Ben Spee, eigenaar van een bed and breakfast in Fort Vuren: 'Wij hebben plannen gemaakt om energie te winnen uit het water van de Waal hiernaast'

gebruikt regenwater voor de toiletten en binnenkort worden er zonnepanelen in het dak van de vernieuwde fortwachterij verwerkt. Ambities genoeg, maar bij het realiseren daarvan heeft ook Spee terughoudendheid ontmoet. 'Wij hebben plannen gemaakt om energie te winnen uit het water van de Waal hiernaast. Dat is relatief warm water. Maar Rijkswaterstaat wilde er niet aan. Ook de energiebedrijven en netbeheerders zijn niet zo happig op grootschalige teruglevering van stroom aan het net.' Ondernemen met opwekking van energie vraagt dus om doorzetten en een beetje eigenwijsheid. Winning van duurzame energie biedt kansen voor een gezonde exploitatie van de forten en daarmee voor het behoud ervan. Veel forten van de linies

hebben in de afgelopen drie decennia een nieuwe functie gekregen. Maar de aard van de bouwwerken zorgt voor een hoge energierekening en dat bemoeilijkt een succesvolle herbestemming. Lokale energiewinning zal de kosten voor de exploitanten

De onderzoekers verkennen wat erfgoed en energie voor elkaar betekenen

drukken en in het beste geval een extra inkomstenbron opleveren. De verkenning en visieontwikkeling gaan als voorbeeld dienen voor andere locaties in Nederland. Wanneer in deze twee linies, met een wereldwijd erkende en beschermde cultuurhistorische waarde, ruimte is om energiewinning respectvol in te passen, dan moet dat voor andere plaatsen ook kansen bieden. Daarmee zijn we in staat een functie toe te voegen aan ons veranderende landschap, zonder zijn geschiedenis te verkwanselen. ☒

Jeroen Bootsma is adviseur landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.bootsma@cultureelerfgoed.nl. Lees meer over de Nieuwe Hollandse Waterlinie op www.cultureelerfgoed.nl.

De winkels aan het Herderplein in Utrecht zijn niet meer zo levendig als begin jaren zestig

Werk aan de winkel

Eind juni maakt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bekend wie de prijsvraag *Werk aan de winkel* wint. Eerder dit jaar zonden bijna honderd mensen een idee in hoe winkels uit de wederopbouw weer het bruisende hart van de wijk kunnen worden. Tussen 1945 en 1965 kregen nieuwe woonwijken vaak centraal een rij winkels. Meestal onder in een flat, soms als apart blok met woningen erboven. Zo had iedereen in de wijk de belangrijkste voorzieningen op loopafstand.

Maar de maatschappij is veranderd. Veel van deze winkels functioneren niet meer zoals bedoeld. De meeste mensen doen hun inkopen nu in de supermarkt, in de binnenstad en via internet. In de winkelruimtes in de wijk huizen geen bakker en schoenmaker meer, maar soms wat vage zaakjes. Of ze staan leeg. Meerdere inzenders willen ze een functie in de participatiesamenleving of in het praktijkonderwijs geven. Anderen verbinden er de online- en de offline-wereld, of creëren er ruimte voor zzp'ers en start-ups. Eén ding is duidelijk: de rol van deze winkels is nog lang niet uitgespeeld. De winnaar ontvangt tienduizend euro. ☒

Gekantelde kazematten

Over een paar jaar bevinden de historische kazematten, groepsschuilplaatsen, waterwerken en liniedijk langs het Lekkanaal zich zo'n honderd meter verderop. Fietzers en wandelaars zullen de verdedigingswerken dan 'herkenbaar eigentijds' in het landschap aantreffen. Zo hebben zij door dat deze ergens anders vandaan komen. Waarschijnlijk worden de bunkers gekanteld weer opgebouwd. Of zoals rijksadviseur voor Landschap en Water Eric Luiten het omschrijft: 'Als waren ze bij de werkzaamheden ontdekt en liefdevol terzijde gelegd.' De verplaatsing is nodig omdat Rijkswaterstaat het Lekkanaal breder maakt, waarna er meer en grotere schepen door kunnen. De vier kilometer lange vaarweg verbindt bij Nieuwegein de Lek met het Amsterdam-Rijnkanaal. Wie van Rotterdam naar Amsterdam vaart, moet hierdoorheen. In het kanaal krijgen de rijksmonumentale Prinses Beatrixsluizen uit 1938 een derde kolk. Over de verplaatsing overlegt Rijkswaterstaat met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De militaire bouwwerken zijn namelijk onderdeel van de vooroorlogse Nieuwe Hollandse Waterlinie. Deze linie van internationale allure draagt Nederland over enkele jaren voor als werelderfgoed. Om de verplaatste linie voldoende groen te houden wordt een beoogd bedrijventerrein een stukje smaller. ☒

Een impressie van een gekantelde kazemat langs het Lekkanaal

IMPRESSIE B+B STEDEBOUW EN LANDSCHAPSARCHITECTUUR

Het oudste Deltawerk, de stormvloedkering in de Hollandse IJssel tussen Krimpen en Capelle

Op pad langs de Deltawerken

Wie gaat er deze zomer mee naar de Deltawerken? De ANWB biedt in nieuwe arrangementen hotels, diners en huurfietsen aan. En volgend jaar verschijnt er in opdracht van Rijkswaterstaat een nieuw boek over de Deltawerken. Deze bijzondere waterkeringen in Zuid-Holland en Zeeland zijn na de overstromingsramp van 1953 met oog voor het landschap aangelegd. De arrangementen en het boek zijn een vervolg op een routekaart die de ANWB, Rijkswaterstaat en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vorig jaar maakten. Deze Deltaroute wijst de weg op een dagje uit langs de veertien Deltawerken. Zie www.beleefdedelta.route.nl.

Een cultuurhistorische analyse van de hand van bureau SteenhuisMeurs vormde hier de basis voor. De analyse is gemaakt op verzoek van Rijkswaterstaat en de Rijksdienst. Met dit al maakt Rijkswaterstaat de mensen bewuster van onze bescherming tegen het water. De Rijksdienst geeft er mee aan dat, hoe modern ze ook zijn, de Deltawerken alweer deel uitmaken van onze cultuurgeschiedenis. De Stormvloedkering Hollandse IJssel uit 1958 en de Haringvlietsluizen uit 1971 zullen het predicaat rijksmonument krijgen, net als de Zeelandbrug uit 1965. ☒

Kloosterburen versus de krimp

Koken uit de kloostertuin

Kloosterburen kampt met krimp. De bewoners gaan hun kerk en kloosterboerderij gebruiken om wonen, werken, zorg en toerisme met elkaar te verbinden. Zo zullen zij de leefbaarheid van het dorp versterken.

MARTIN WOESTENBURG

De bewoners van Kloosterburen maken de kloostertuin gereed om er groente en fruit in te verbouwen

FOTO ANTOINETTE BORCHERT

In het Groningse dorp Kloosterburen, niet ver van de Waddenzee, stond in de middeleeuwen een klooster. Hiervan zijn slechts enkele onderdelen gespaard gebleven. Gemeente De Marne, waartoe Kloosterburen hoort, zag haar inwonertal sinds 1985 dalen tot ongeveer elfduizend. Naar verwachting zullen daar in 2040 slechts achtduizend mensen van over zijn. Daarom heeft de gemeente enkele 'kerndorpen' aangewezen, waar voorzieningen als winkels, scholen en huisartsen in stand blijven. Kloosterburen hoort daar niet bij. Maar de zeshonderd dorpsbewoners nemen het heft in handen.

'Voor ons staat erfgoed gelijk aan de identiteit van de plek', legt Anne Hilderink van Stichting SintJan uit. 'Datgene wat van waarde is, gaan wij duurzaam met elkaar verbinden. De rijksmonumentale hervormde kerk uit 1843 wordt het dorpscentrum voor zorg en samenzijn. De kloostertuin zal groente en fruit leveren. En de kloosterboerderij uit de zeventiende eeuw wordt een overdekt dorpsplein met kleine bedrijfjes, waaronder een theeschenkerij. Daar zullen toeristen streekproducten kunnen kopen, hebben "zorgcliënten" hun dagbesteding en gaan we met groente

uit de kloostertuin koken voor mensen die dat niet zelf kunnen of willen.' In 2015 richtten de bewoners dankzij de inzet van SintJan een dorpscoöperatie op om deze ontwikkeling te waarborgen.

Internationaal onderzoek

De ambities sluiten goed aan bij de uitkomsten van een internationaal onderzoek naar de rol van erfgoed in zogeheten krimpgebieden, dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vorig jaar organiseerde. Uit de buitenlandse ervaringen komen vier strategieën naar voren. Erfgoed kan gebruikt worden als 'uithangbord' om toeristen en nieuwe bewoners te trekken, als 'voedingsbodem' om pioniers te werven, als 'totempaal' om bewoners houvast en identiteit te geven, en als 'ontmoetingsplaats' om bewoners met elkaar te verbinden. Kloosterburen zet alle vier de strategieën in. Waar de kerk totempaal en ontmoetingsplaats is, zal de kloosterboerderij dienen als uithangbord en voedingsbodem. Alles in eigen hand, benadrukt Anne Hilderink: 'We willen graag zelf de regie houden.' Kloosterburen is een voorbeeld voor andere krimpgebieden, vindt zij. 'Als je zaken op de traditionele manier oppakt, van gebouw tot gebouw, van pro-

bleem naar probleem, kom je er niet in een krimpgebied. Door zaken in samenhang aan te pakken creëer je nieuwe vitaliteit en kwaliteit. Zo wordt de zorg verbonden met een goede plek, met waardevolle monumenten en met goed voedsel. Het is essentieel dat je in ketens denkt, in verbindingen. Juist in krimpgebieden. Voor die integrale aanpak willen we graag erkend worden. Maar we merken dat we slechts een "leefbaarheidsetiket" krijgen en niet gezien worden als gebiedsontwikkeling met bijbehorende investering. Onlangs heeft architect Moriko Kira de plannen van Kloosterburen als voorbeeld ingebracht bij de universiteit van Kobe. Japan is koploper als het om krimp op het platteland gaat. SintJan formuleert hier een antwoord op. 25 Japanse studenten onderzoeken nu hoe wij het aanpakken. Dat zegt wel iets.' ❏

Martin Woestenburg is journalist, martin@woestenburg.nl. Nadere informatie: Frank Strolenberg, programmaleider Herbestemming als gebiedsopgave in krimpgebieden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, f.strolenberg@cultureelerfgoed.nl.

Zie www.cultureelerfgoed.nl voor het onderzoek 'Werven en verbinden: Krimp en erfgoed in Europa'.

Hoe ga je om met de omgeving van werelderfgoed? Dat is een grijs gebied', zegt Harold Koster, hoofd Cultuur en Vrije Tijd bij de provincie Zuid-Holland. Koster is nauw betrokken bij de achttiende-eeuwse poldermolens van Kinderdijk, die werelderfgoed zijn. 'Over zichtlijnen is niet alles vastgelegd. Wie is waar verantwoordelijk voor?' Het gebeurt dat het uitzicht gevaar loopt, omdat er plannen zijn om in de buurt te bouwen. Dat bedreigt de 'uitzonderlijke universele waarde' van het erfgoed, zoals UNESCO het noemt. UNESCO is de instantie die bepaalt welke monumenten en gebieden zo uniek voor de mensheid zijn dat we ze werelderfgoed mogen noemen. Nederland telt er tien.

Soms is het gevaar sluipend en onzichtbaar. Schokland bijvoorbeeld is werelderfgoed vanwege prehistorische sporen onder de grond, maar het voormalige eiland zakt steeds verder de Noordoostpolder in. Dat is alarmerend voor de archeologische resten. Hoe red je die universele waarde? Niet met meer regels. Dat valt te concluderen uit een onderzoek dat adviesbureau Royal HaskoningDHV onlangs uitvoerde in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Op papier zijn de werelderfgoederen goed beschermd tegen grote ingrepen. Maar hoe werkt het in de praktijk? Zonder maatschappelijke en politieke steun gaat het in ieder geval niet. Gedeputeerde Bert Gijsberts van Flevoland vat het zo samen: 'Hoe meer draagvlak, hoe minder juridische ellende.'

Gereedschapskist

'De gereedschapskist', zegt coördinator werelderfgoed Dré van Marrewijk van de Rijksdienst, 'is goed gevuld met onder meer de Monumentenwet, de Natuurbeschermingswet, de Wet ruimtelijke ordening, provinciale en gemeentelijke

Werelderfgoed goed beschermd

Veilig voor de

In de afgelopen jaren is de werelderfgoed-waarde van de Beemster in gemeentelijke afspraken verankerd

Het werelderfgoed in Nederland is goed beschermd, zo bevestigt actueel onderzoek.

De akkers van de Beemster kunnen niet zomaar vol zonnepanelen gelegd worden.

Maar niet iedereen is daarvan overtuigd. MARIJKE BOVENS

Er wordt land aangekocht en geruimd om de archeologische resten rond Schokland nat te houden

Nu is de gemeente voorbereid op zonnepaneel-akkers en biogasinstallaties

is content met het team. Nu is de gemeente voorbereid op discussies over zonnepaneel-akkers, biogasinstallaties en dijkverzwaringen. 'Wij hebben veel voorwerk gedaan en hebben ons antwoord klaar.' Maar belangrijker nog is dat het team de liefde voor de Beemster heeft aangewakkerd, zelfs bij boeren met bouwplannen. Steenhuis: 'Laatst zei een boer wat zorgelijk dat zijn nieuwe schuur niet op een bepaalde plek kon staan, want dat zou in zijn ogen het ritme van de Beemster te veel verstoren.'

Huiver

Met enige huiver kijken de beheerders en lokale en regionale bestuurders naar de Tweede Kamer. Dat je tegenwoordig vaak zonder vergunning mag bouwen en ook de komende *Omgevingswet* maakt het moeilijk om de kernkwaliteit van het open landschap te garanderen, zo is de angst in de Beemster. Hoe meer er vrijgegeven wordt, bijvoorbeeld voor zonnepanelen of uitbuwsels, hoe minder bescherming. En ook rond de Waddenzee, een natuurlijk werelderfgoed, is er bezorgdheid: 'Als nieuwe regels onvoldoende recht doen aan onze universele waarde, bestaat het risico dat UNESCO ons van haar lijst schrapt', zegt regio-ambassadeur Jaap Verhulst. Om besluiten vroegtijdig te beïnvloeden is hij met medewerkers volop in de Tweede Kamer aanwezig bij debatten over regels en wetswijzigingen.

Hoe eervol het bezit van werelderfgoed voor een gemeente ook is, het is niet altijd gemakkelijk. Zo konden de gemeenten rond Kinderdijk na de erkenning in 1997 minder uit de voeten met de fors toegenomen stroom toeristen. De provincie kwam in actie en maakte de beherende stichting gezond. Met geld van provincie en Rijk wordt er binnenkort een nieuw bezoekerscentrum gebouwd en wordt het entreegebied beter ingericht. 'Dat is hard nodig', zegt Koster. De stroom toeristen in goede banen leiden is ook een uitdaging bij het Woudagemaal uit 1920, zegt Hilda Boesjes-Beljon, directeur van de beherende stichting. 'Dat geldt voor meer werelderfgoederen, die tenslotte niet als pretpark zijn gebouwd. Hoe zorg je voor een goede aan- en afvoer, en voor voldoende parkeerplekken uit het zicht? Wij hebben nauw overleg met de gemeente, het waterschap en met de provincie Friesland, die bij de aanleg van een brug nog wat extra ruimte creëerde. Maar ook afspraken met bedrijven en hotels in de buurt bieden soelaas. Wij weten elkaar wel te vinden. Als er iets is, loop ik zo binnen bij de gemeente.' ❧

Marijke Bovens is journalist, msabovens@hetnet.nl.

Nadere informatie: Dré van Marrewijk, coördinator werelderfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.van.marrewijk@cultureelerfgoed.nl.

Lees meer over werelderfgoed op www.werelderfgoed.nl.

FOTO WOU DAGEMAAL, JAN DE VRIES

Eerder dit jaar bezocht minister Jet Bussemaker het Woudagemaal

toekomst

verordeningen en peilbesluiten. Maar de mensen in de ruimtelijke ordening horen deze regels wel te kennen en toe te passen. Het is minstens zo belangrijk om duidelijk te maken wie waarvoor verantwoordelijk is en om beter af te stemmen wie welke rol heeft. Neem de Stelling van Amsterdam. Deze verdedigingslinie van rond 1900 is werelderfgoed en ligt verspreid over twee provincies en zo'n twintig gemeenten. En ook nog eens midden in de Randstad, waar de economische druk op de grond groot is.'

Het is dus zaak om heldere afspraken te maken en die toegankelijk vast te leggen in bijvoorbeeld de door UNESCO verplichte 'management'-plannen en in gebiedsvisies. De beheerders van het werelderfgoed zijn zich bewust van het belang van goede banden met bestuurders, omwonenden en bedrijfsleven. Zo ook op Schokland, waar om de archeologische sporen te behouden de omliggende gronden nat moeten blijven. Maar boeren houden niet van natte voeten en dus moet er land worden aangekocht of geruimd. Waterschap, provincie, gemeente, het Rijksvastgoedbedrijf en de Rijksdienst zijn om de tafel gaan zitten. Er zit al beweging in de grondposities, zegt gedeputeerde Gijsberts.

Met één stem spreken

Liefde, kennis en bezieling, zegt op haar beurt architectuurhistoricus Marinke Steenhuis. Zij is voorzitter van het Kwaliteitsteam Des Beemsters. In de afgelopen jaren verankerde dit team de 'uitzonderlijke universele waarde' van de Beemster. Dit werelderfgoed is een in 1612 drooggemalen meer in Noord-Holland. Het Bestemmingsplan buitengebied, de Omgevingsnota en de Structuurvisie zijn in één toon geschreven, zegt Steenhuis. Dat zorgt ervoor dat ambtenaren van verschillende afdelingen met één stem spreken en dat beleid efficiënt en complementair is.

Harry Brinkman, die tot 1 april burgemeester van de gemeente Beemster was,

Idealen uit de wederopbouw

Wij en onze wijk

In de eerste twintig jaren na de oorlog zijn veel woonwijken als sterke sociale eenheid gebouwd. Samen met je burens winkelen, sporten en een kaartje leggen. Hoe kan dit ideaal deze wijken vooruithelpen?

VICTORIEN KONINGSBERGER

Half Nederland is tussen 1945 en 1965 vernieuwd. In deze periode van schaarste en optimisme is het land letterlijk en figuurlijk wederopgebouwd. Nieuwe bouwmaterialen zijn toen geïntroduceerd, net als nieuwe verkavelingen en een nieuwe opbouw van wijken. De moderne architectuur en de stedenbouw werden nationaal en internationaal gewaardeerd. Maar een halve eeuw later is een deel van deze gebouwen alweer gesloopt en de landinrichting onherkenbaar veranderd. 'De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zet zich al ruim tien jaar in voor behoud en ontwikkeling van waardevolle zaken uit de wederopbouw.' Aan het woord is Frank Buchner, bij de Rijksdienst programmaleider Wederopbouw.

Heeft de wederopbouw nu momentum? Het lijkt er wel op. Zo zijn mode en vormgeving uit die tijd helemaal in. In woonkamers staan weer teakhouten dressoirs met die typisch schuine pootjes. Tweedehandswinkels hangen vol bloesjes met hooggesloten kraagjes en spijkerbroeken met hoge taille. Een andere hit is de televisieserie *Mad Men*, die zich in het begin van de jaren zestig afspeelt. En gezamenlijkheid, hergebruik en delen vormen een duidelijke tendens. Frank Buchner: 'Opvallend genoeg zijn het de twintigers en dertigers die momenteel de wijken uit de wederopbouw waarderen, waar anderen de voorkeur geven aan een huis uit de jaren dertig. Uit onderzoek is gebleken dat de bewoners er positiever over zijn dan mensen die er niet wonen. Zij zien namelijk wel de kwaliteiten, zoals het groen, de hoeveelheid ruimte, veel speelplaatsen en parkeergelegenheid. Ze wonen er prettig.'

De oorspronkelijke kracht

Bij het werken aan de toekomst van wijken uit de wederopbouw is het zaak deze te begrijpen. Vanuit de kracht van het oorspronkelijke plan kun je dingen aanpassen. Buchner: 'We moeten terugkijken, nadenken en een stap vooruitzetten. Maar niet al gaan lopen.' Wat houdt het concept van vrijwel al deze wijken in? De zogeheten wijkgedachte is een planologische theorie uit de jaren veertig, die een voor die tijd uitermate moderne inrichting voorschreef. Een grote stad zou te onoverzichtelijk zijn om in te wonen. Die kon dus beter bestaan uit een netwerk van buurten, die samen wijken vormden, en die weer samen de stad. In zo'n gelede stad kreeg iedere sociale eenheid van twintigduizend inwoners dagelijkse voorzieningen op loopafstand, zoals de bakker, school, dokter, sportvelden en een wijkgebouw voor de wijkvereniging.

Anita Blom, specialist historische stedenbouw bij de Rijksdienst, hoopt antwoord

Twintigers en dertigers waarderen de wijken uit de wederopbouw. Hier Simea Knip en haar gezin in de U.J. Klarenstraat in Amsterdam

.....
*Iedere inwoner kreeg zijn
 dagelijkse voorzieningen op
 loopafstand*

te krijgen op de vraag welke aanpassingen de wijkgedachte nodig heeft om de wijken van toen toekomstbestendig te maken. 'De invulling van de wijkgedachte is in veel wijken zonder meer verouderd. Tegenwoordig gaan mensen voor hun dagelijkse voorzieningen ook naar andere delen van hun woonplaats. Maar zou het concept op een hoger abstractieniveau nog altijd interessant kunnen zijn?' Het is niet meer van nu om wijkgemeenschappen vanaf nul te creëren, maar de ontwikkeling van de naoorlogse wijken kan volgens Anita Blom best wat maatschappelijke sturing gebruiken. 'Te weinig mensen realiseren zich dat de wederopbouwperiode een zeer sociaal tijdperk was. Met relatief weinig ongelijkheid.' Zoekt men in deze tijd van globalisering en individualisering weer naar de geborgenheid van de directe leefomgeving? Zo ja, kunnen we die oude idealen dan nieuw leven inblazen?

Kritiek

Arnold Reijndorp is aan de Universiteit van Amsterdam bijzonder hoogleraar Sociaal-economische en ruimtelijke ontwikkelingen van nieuwe stedelijke gebieden. Hij raadt aan te kijken naar de kritiek die de wijkgedachte in de jaren vijftig kreeg. Volgens critici werd er te weinig rekening gehouden met de dynamiek van een stad, waarin de wijk geen allesomvattende betekenis heeft voor zijn bewoners. Sociologische onderzoeken hebben dit later bevestigd. Reijndorp adviseert de wijken als sociaal verband te relativeren. Er wonen 'stadsbewoners', die vrienden en familie buiten hun wijk bezoeken. Ook leven er veel verschillende groepen naar tevredenheid langs elkaar heen. 'Beter een goede buur dan een verre vriend' gaat volgens hem vaak niet op.

Een manier waarop de Rijksdienst de potentie van de wijkgedachte verkent, is de onlangs uitgeschreven prijsvraag *Werk aan de winkel*. Vakmensen, bewoners en andere geïnteresseerden zijn opgeroepen innovatieve, kansrijke ideeën voor naoorlogse winkels in te sturen. Veel van die winkels staan tegenwoordig leeg of bieden ruimte aan schimmige onderneminkjes. Zowel Arnold Reijndorp als Gert Jan te Velde van Vanschagen Architecten ziet kansen. Onderzoek wie uit de buurt een ruimte kan gebruiken. Te Velde: 'Kijk naar vraag en aanbod via een soort wijkmakelaar.' Denk aan de bridge-vereniging, een kookclub of een zzp'er. Niet alleen de creatieveling achter de laptop, maar ook ondernemers die bijvoorbeeld fietsen maken. 'De winkels bevinden zich op prominente plekken in soms architectonisch waardevolle gebouwen. Ze lenen zich uitstekend voor andere functies. Dan kunnen ze weer meedoen in de wijk. Ze zullen voor ontmoeting en levendigheid zorgen.'

»

FOTO FAMILIE BRÜGGEMANN

1965: voor het eerst naar de lagere school, in de nieuwe wijk Kerschoten in Apeldoorn

» Woningen

Reijndorp is er voorstander van om ook andere publieke ruimten te betrekken bij een vernieuwde wijkgedachte. 'Een stad bestaat uit talloze publieke plaatsen, die tezamen ruimte bieden aan diversiteit.' Blom is het hiermee eens. Neem het groen, een belangrijke karakteristiek van deze wijken, waar de Rijksdienst meer aandacht aan gaat besteden. 'Nog altijd raken verschillende sociale leefwerelden elkaar in een park.' Volgens Te Velde is de vertaling van de wijkgedachte ook te vinden in de woningen. Werden de wijken destijds gebouwd volgens een gewenste samenstelling van de bevolking, nu is het omgekeerd de taak de wijken geschikt te maken voor de veranderde maatschappij. Dat is de wijkgedachte anno 2015: het faciliteren van de gewijzigde samenleving.

Bepaalde groepen komen er tegenwoordig vaak bekaaid af, zoals grote gezinnen, ouderen en soms mensen met een wat hoger inkomen. Om voor hen woningen te creëren is slopen en iets nieuws bouwen niet wenselijk en onnodig. De huizen aanpassen is sneller, goedkoper en duurzamer. Frank Buchner: 'Als je sloop overweegt, kun je ook renovatie overwegen.' Slopen is niet langer lucratief. De rijkssubsidie daarvoor is afgeschaft. Te Velde: 'De corporaties kijken nu wat ze met hun woningen kunnen. Die bieden veel kansen, maar je moet ze wel willen zien.' De verdiepingen van zogenoemde portieketageflats hebben vaak niet meer dan een lichte en daarmee goedkope renovatie nodig. De begane grond moet meestal zwaarder worden aangepakt. Denk aan bergingen naar achteren verplaatsen of inpandige garages tot een woonlaag transformeren.

Klusflats

Een van de oplossingen om de flats nieuw leven in te blazen is via de 'kluswoning'. Vanschagen Architecten is betrokken bij de klusflat aan de U.J. Klarenstraat in de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam. Het is de eerste naoorlogse portieketageflat in Nederland die in opdracht van een collectief van particulieren wordt gerenoveerd. De verenigde nieuwe bewoners laten naast hun eigen woning ook de gevel en de trappenhuis opknappen. De oorspronkelijke eigenaar, De Alliantie, hoeft op deze manier niet fors te investeren. Bewoner Simea Knip: 'In de Indische Buurt hadden wij het erg naar ons zin, maar we woonden er klein. Het kostte mij niet veel moeite om mijn vriend over te halen. De mogelijkheid om in Amsterdam voor een betaalbare prijs je eigen huis te "bouwen" gaf de doorslag. Net als het feit

W.F. GEYL, WIJ EN DE WIJKGEDACHTE..., UTRECHT 1948

Via dit soort brochures werd de ideale sociale samenhang van de nieuwe wijken uitgelegd

dat je het samen met je burens doet. De nieuwe buurt was even wennen, maar de kwaliteit van wonen en het contact met de burens hebben de overgang gemakkelijk gemaakt.'

Gert Jan te Velde van Vanschagen is enthousiast over het verschil tussen de appartementen onderling. 'Het lijkt wel Tetris. Muren zijn doorgebroken, weggehaalde vloeren vormen vides, woningen zijn samengevoegd en er zijn balkons aan de gevel gehangen. Dit bewijst dat de inflexibiliteit van betonnen gebouwen onzin is.' De flat wordt verbouwd in de geest van het oorspronkelijke ontwerp van architect Ernest Groosman, met strakke lijnen, een heldere plattegrond en grote ramen voor licht en uitzicht. Het aantal kluswoningen groeit, door het hele land. Toch denkt Te Velde dat het een niche blijft.

De flat wordt verbouwd in de geest van het oorspronkelijke ontwerp

Andere aanpak

Een nadeel van collectief verbouwen is het risico. Wat als enkele bewoners er uitstappen? Daarom kiest de eigenaar van de klushuizen in het Liniekwartier in Breda voor een andere aanpak. Hij blijft verantwoordelijk voor de verbouwing van de gevel. De woningen zijn 'klusrijp' gemaakt en worden één voor één verkocht, waarmee hij de investering terugverdient. In Kerschoten in Apeldoorn vernieuwt corporatie De Goede Woning woningen uit de wederopbouw op een andere manier. In de wijk werken de drie bezittende woningcorporaties gezamenlijk toe naar een grootschalige ingreep. De Goede Woning maakte daarbij als proef één huis vergaand energiezuinig. Projectleider Peter Deugd ziet het belang van de wijk als totaalconcept van architect en stedenbouwkundige David Zuiderhoek. 'Het uitgangspunt is om kwaliteiten toe te voegen zonder het oorspronkelijke beeld aan te tasten. Zoals de karakteristieke uniformiteit, met dezelfde dakhelling en eenheid in materiaal en kleur.'

Een bureau heeft op uitnodiging van de Rijksdienst cultuurhistorisch onderzoek gedaan, zodat de corporaties op basis daarvan goede afwegingen kunnen maken. De proefwoning is geslaagd, maar ook kostbaar, zodat dit niet haalbaar is voor de hele wijk. Peter Deugd: 'Maar we hebben er enorm veel kennis mee opgebouwd.' En dat is een flinke stap vooruit. Het blijft zoeken naar nieuwe vormen voor oude idealen. Frank Buchner benadrukt dat het balanceren is tussen authentiek materiaal en authentiek concept. De Rijksdienst zet bij de vernieuwing van de woonwijken uit de wederopbouw sterker in op het concept dan op de stenen. ☒

Victorien Koningsberger is architectuurhistoricus, info@victorienkoningsberger.nl.

Nadere informatie: Frank Buchner, programmaleider Wederopbouw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, f.buchner@cultureelerfgoed.nl.

Lees meer over architectuur uit de wederopbouw op www.kiezenvoorkarakter.nl.

De portieketageflat aan de U.J. Klarenstraat in Amsterdam wordt in opdracht van een collectief van particulieren gerenoveerd

Zes programmaleiders Visie erfgoed en ruimte

Een oplossing die bij de plek past

Henk Baas, Ellen Vreenegeoor, Frank Strolenberg, Frank Buchner, Josje Schnitzeler en Ben de Vries in restaurant Hoog Vuur in Amersfoort, in een voormalig industrieel gebied

Wat doet een programmaleider Visie erfgoed en ruimte eigenlijk?

Josje Schnitzeler: 'Wij stimuleren dat cultureel erfgoed een rol speelt in grote ruimtelijke ontwikkelingen.'

Frank Strolenberg: 'Dat doen we via ruim honderd projecten in een programma dat vier jaar loopt. We agenderen daarin met nadruk vijf onderwerpen: water, krimp, landschap, wederopbouw en werelderfgoed.'

Ellen Vreenegeoor: 'Samen met anderen creëren we goede voorbeelden. Die anderen zijn bijvoorbeeld waterschappen, terreinbeheerders en maatschappelijke organisaties.'

Ben de Vries: 'Het is een combinatie van meedenken, kennis en hulpmiddelen genereren, laten zien dat erfgoed bijdraagt aan de oplossing en daarover communiceren.'

Om wat voor ontwikkelingen gaat het?

Henk Baas: 'De landbouw wordt grootschaliger, het dorp loopt leeg of de dijk moet omhoog bijvoorbeeld. Het zijn in alle honderd gevallen samenwerkingen met andere organisaties. Samen gaan we aan de slag om de noodzakelijke ingreep te combineren met de kwaliteit van het gebied.'

Josje Schnitzeler: 'We brengen belangen samen. Daarom werken we altijd met cofinanciering. De partners spreken daarmee hun betrokkenheid uit. En we vergroten zo de pot.'

Ben de Vries: 'Door voort te bouwen op het specifieke karakter van een wijk, dorp of regio, raken niet alleen onze partners, maar ook de inwoners steeds enthousiaster en betrokkener.'

Waarom doet de Rijksdienst dit?

Frank Buchner: 'De verplichting om erfgoed in de ruimtelijke orde-

Dit tijdschrift is deze

keer geheel gewijd

aan vijf rijksprioritei-

ten op het gebied van

erfgoed en ruimte.

Bij de Rijksdienst voor

het Cultureel Erfgoed

werken daar zes

programmaleiders

aan. Wat houdt

hun werk in?

DIRK SNOODIJK

ning te betrekken is wettelijk geregeld. Wij geven dat handen en voeten.'

Ellen Vreenegeoor: 'Want als je inricht met aandacht voor de cultuurhistorie wordt de omgeving aantrekkelijker. Mensen voelen zich dan meer thuis.'

Henk Baas: 'Door te kijken naar de cultuurhistorie kun je een oplossing op maat maken. Een die bij de plek past en waar de inwoners trots op zijn.'

Josje Schnitzeler: 'Wij zetten onze expertise in, dragen ideeën aan en brengen mensen bij elkaar.'

Dat klinkt bekend.

Frank Strolenberg: 'Deze manier van werken is inderdaad logisch voor de dienst. Bovendien is planologische monumentenzorg niet nieuw. Daar werken we al decennia aan. En dat heeft effect. Het wordt steeds normaler. De kunst is nu vooral om het erfgoed ook te verbinden aan zaken als energie en grootschalige landbouw.'

Frank Buchner: 'Steeds meer mensen zien de meerwaarde van erfgoed voor ruimtelijke ontwikkeling. Het is niet meer iets waar je altijd vanaf moet blijven, maar wat je volop in kunt zetten.'

Wat maakt dit werk mooi?

Frank Strolenberg: 'De inspiratie die ik kan geven en ook terugkrijg.'

Josje Schnitzeler: 'Het is fantastisch dat we de kans krijgen om nieuwe dingen uit te proberen. En dat we met grote ingrepen bezig zijn. Zo hebben we invloed op belangrijke veranderingen in Nederland. En dat zet zoden aan de dijk.' ✕

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Iedereen die regelmatig een wandeling maakt door het centrum van een willekeurige stad, kan er niet omheen. Het aantal lege winkels groeit. Soms probeert de eigenaar met een pop-upstore of kunstgalerie te verhullen dat hij geen huurder kan vinden. Maar in andere gevallen gaapt achter de stoffige winkelruit een donker gat. Volgens onderzoeksbureau Locatus is afgelopen jaar in Nederland de leegstand stevig toegenomen naar 6,9%. De regionale verschillen zijn groot. In Zuid-Limburg staat 11,4% van de winkelvloer leeg.

In Amsterdam en omgeving is de leegstand ruim drie keer zo laag. En zogenoemde aanloopstraten en meubelboulevards hebben het moeilijker dan de hoofdwinkelstraten in de binnenstad. Sommige gemeenten proberen de leegstand aan te pakken met nieuwe bestrating en chique lichtarmaturen. Eigenaren krijgen subsidie om hun gevels op te knappen. En met imagocampagnes worden nieuwe bezoekers naar de binnenstad gelokt. Vaak zit het probleem echter dieper en ligt een integrale aanpak meer voor de hand. De eerste stap is dan het formuleren

van een gezamenlijke toekomstvisie. Historie en erfgoed kunnen daarin een belangrijke rol spelen. 'Wie zich verdiept in de "biografie" van een plek, kan inspiratie putten uit het verleden. Zo hebben sommige winkelstraten vroeger een andere functie gehad. Als je dat weet, is er minder aanleiding om krampachtig aan de winkelfunctie vast te houden. In veel binnensteden maakt het culturele erfgoed bovendien een belangrijk onderdeel uit van het DNA en kun je je daarmee als stad profileren', legt deskundige Frank Strolenberg van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed uit.

Leegstand aanpakken met cultuurhistorie

De biografie van een winkelstraat

In Nederlandse steden staat bijna 7% van de winkels leeg. Vooral krimpgemeenten en zogeheten aanloopstraten hebben het moeilijk. Maar hun cultuurhistorie kan een inspiratiebron zijn in de zoektocht naar een nieuw profiel. JACO BOER

Lege winkelpanden in de fraaie, historische Lievevrouwestraat in Bergen op Zoom

Community of practice

In 2014 hield de Rijksdienst samen met ruimtelijk-economisch adviesbureau Seinpost een serie bijeenkomsten over de integrale aanpak van winkel-leegstand. Deze sessies waren gebaseerd op het principe van 'samen leren', oftewel een *community of practice*. Vijf plaatsen uit het zuiden van het land schreven zich in voor de workshops en excursies. Binnen een veilige omgeving konden de gemeentebtenaren uit Maastricht, Venray, Hoensbroek, Bostel en Bergen op Zoom van elkaars ervaringen en expertise leren. Lezingen van experts over veranderingen in het winkellandschap werden afgewisseld met presentaties over methoden om leegstand te bestrijden. Stedenbouwkundige Matthijs de Boer maakte bovendien een cultuurhistorische analyse van het hoofdwinkelgebied van iedere plaats. Zijn schetsen vormden het uitgangspunt voor intensieve discussies over de kwaliteiten van een plek. Voor veel gemeenten waren de 'vreemde ogen' erg nuttig bij het identificeren van kansen en knelpunten. Zo ook in Venray. De stad knapte onlangs voor een slordige zeven miljoen euro de openbare ruimte van zijn centrum op. Bovendien kregen de eigenaren van de panden er subsidie als ze de uitstraling van hun gevel wilden verbeteren. Toch staat inmiddels zo'n tien procent van het winkeloppervlak er leeg.

Alternatieve bedrijven

Beleidsmedewerker economische zaken Daan Vervoort legt uit dat de leegstand zich behalve in de 'aanloopstraten' concentreert in de Schoolstraat en het Schoutenstraatje. 'In de sessies ontdekten

we dat daar vroeger helemaal geen winkels hebben gezeten. Dan ligt het voor de hand om ook eens naar andere functies te kijken.' In de Schoolstraat ziet hij al meer horeca komen. Ook is een eigenaar hier leegstaande winkels gaan verhuren aan beginnende alternatieve bedrijfjes. 'Voor het Schoutenstraatje opperden enkele collega's uit de andere plaatsen om er zorgwoningen in onder te brengen. Maar daar zie ik voorlopig weinig in. Er zit al lang een goedlopend feestcafé, dat daar niet goed mee samengaat.'

Onder leiding van Seinpost-adviseur John Bardeel namen de deelnemers ook de ruimtelijk-economische structuur van een gebied onder de loep. Bardeel: 'Je wilt bijvoorbeeld weten vanuit welke plekken bezoekers het centrum binnenkomen en welke voorzieningen een belangrijke trekker vormen. Lopend door de stad hebben we gediscussieerd over mogelijkheden om de openbare ruimte aan te pakken of op een bepaalde plek een bijzondere attractie te vestigen. Voor veel gemeenten is zo'n blik van buitenstaanders ontzettend waardevol.'

Pareltjes

Teamleider economie Frank Mangnus van de gemeente Bergen op Zoom kan dat beamen. Tijdens de wandeling door zijn historische centrum wezen veel collega's hem op het grote aantal pareltjes dat ze zagen. 'In een prachtige "aanloopstraat" als de Lievrouwestraat hebben we behalve de monumentale Gevangenpoort en het Markiezenhof een aantrekkelijke mix van wonen, enkele ambachtszaken, een kunstgalerie en horeca. Ook de sfeervolle Sint-Annastraat heeft bijzondere zaken in huis. Er komen in dit noordwestelijke deel van de binnenstad alleen te weinig passanten om de ondernemers voldoende toekomstperspectief te bieden. De belangrijkste parkeergarages liggen aan de andere kant van het centrum. Met extra parkeerruimte aan de noord- en westkant kunnen we de aanlooproutes veranderen en mensen langs de bijzondere zaakjes en monumenten leiden die ons van andere steden onderscheiden.'

Met die maatregel keert Bergen op Zoom gedeeltelijk terug naar zijn vroegere ontsluiting. In de sessies liet de Rijksdienst zien dat vanouds de meeste bezoekers vanuit het westen binnenkwamen. Daar lag de haven en liep de belangrijke noord-zuidverbinding tussen Rotterdam en Antwerpen. Met de aanleg van het spoor en de snelweg is in de twintigste eeuw de focus naar de oostkant verlegd.

Wegens succes herhaald

Aangemoedigd door het succes willen de Rijksdienst en Seinpost dit jaar opnieuw met enkele gemeenten vanuit een cultuurhistorisch perspectief nadenken over de aanpak van winkelleegstand. Voorafgaand houden ze een congres over het onderwerp. De dienst is bovendien partner in een project van kennisinstituut Platform 31, waarin tien tot vijftien gemeenten ieder voor zich aan de slag gaan met hun aanloopstraten. Daarbij maken ook zij gebruik van de 'biografie' van de winkelstraat. Het project

In de Schoolstraat in Venray staat aardig wat winkelruimte te huur

'Voor veel gemeenten is zo'n blik van buitenstaanders ontzettend waardevol'

is een onderdeel van de Retailagenda die minister Kamp van Economische Zaken met de detailhandel heeft opgesteld.

Vanuit de sector zelf is al belangstelling getoond voor de rol van historie en erfgoed bij het profileren van winkelgebieden. Zo heeft de brancheorganisatie voor woon-, mode-, schoenen- en sportzaken Inretail onlangs het platform De Nieuwe Winkelstraat opgericht om op lokaal niveau tot een gezamenlijke toekomstvisie te komen. Initiatiefnemer Marcel Evers: 'Dé vraag van dit moment is hoe je consumenten ondanks het gemak van onlinewinkelen kunt verleiden om naar de binnenstad te komen. Cultureel erfgoed is daarin een belangrijke troef.' ❏

Jaco Boer is journalist, mail@jacoboer.nl.

Nadere informatie: Frank Strolenberg, programmaleider Herbestemming als gebiedsopgave in krimpgebieden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, f.strolenberg@cultureelerfgoed.nl.

Lees meer over lege winkels op www.kiezenvoorkarakter.nl.

De sfeervolle Sint-Annastraat in Bergen op Zoom kent te weinig passanten voor meer winkels

Opknopbeurt voor Groningse houtsingels

De zaag

Ze zijn enorm verwaarloosd, de rijen bomen en struiken die de Groningse weilanden al eeuwen van elkaar scheiden. Gelukkig knapt de nieuwe Gebiedscoöperatie Westerkwartier honderd kilometer van deze singels op. WANNE ROETEMEIJER

Dit is hét moment om te bekijken hoe het beheer van de streek anders kan', zegt Arne Haytsma. De provincie Groningen vervangt namelijk in 2016 de huidige subsidie door een andere. Haytsma is namens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed lid van de lokale projectgroep Levend Landschap. 'De Rijksdienst stimuleert de ontwikkeling van een nieuwe manier van onderhoud. De schaal is groter. Professioneler ook. Organisaties gaan veel intensiever samenwerken. De dienst doet hier veel kennis op die elders in Nederland goed gebruikt kan worden.' De houtsingels ten westen van de stad Groningen maken van dit boerenland een bijzonder gebied. 'Landschappen zoals het Zuidelijk Westerkwartier zijn er niet veel in Nederland', vertelt Haytsma. De rijen bomen en struiken omsluiten als groene muren de weilanden, waar koeien grazen.

'Eeuwenlang plantten de boeren singels om het eigen vee binnen en het vee van de burens buiten te houden. Prikkelraad was er nog niet', vervolgt Haytsma. Hij

vertelt dat de afscheidingen ook brand- en klushout opleverden. De boeren kaptten elk jaar een beetje, waardoor er een gevarieerd patroon ontstond. Er was altijd hout van verschillende dikte beschikbaar. 'Ik heb dan ook aan de projectgroep geadviseerd om deze manier van oogsten over te nemen. Dan ontstaat er bovendien die mooie laag kruiden en struiken die zo belangrijk is voor de biodiversiteit. In de singels leven allerlei soorten planten en dieren. De stelregel is simpel: zorg dat je, als je op de grond ligt, niet door de heg kan kijken. Dan zit je goed met je beheer.'

Kwaliteit

De projectgroep houdt zowel de kwaliteit van het erfgoed als de ecologische waarde van de houtsingels in de gaten. Haytsma: 'De schaalvergroting in het beheer heb je nodig om efficiënter te werken. Maar het moet ook weer niet doorslaan, want daar is de kwaliteit niet mee gediend. Ook willen we graag weten

Deze singel is een jaar geleden net boven de grond afgezaagd, waarna hij weer uitloopt. Op de achtergrond een volgroeid exemplaar

erin!

Vrijwilligers hebben een belangrijk aandeel in het onderhoud

wat de bewoners van deze opknapbeurt vinden. Het is tenslotte hún landschap.' Opknappen is namelijk nodig. Moderne boeren hebben zo veel land, en dus zo veel houtsingels, dat ze voor het snoeien te weinig tijd en mankracht hebben. Door die verwaarlozing gaat de kwaliteit van de singels al jaren achteruit, tot verdriet van de onlangs opgerichte Gebiedscoöperatie Westerkwartier. Hierin werken de organisaties Landschapsbeheer Groningen, Staatsbosbeheer, opleidingscentrum Terra en drie agrarische natuurverenigingen samen. De coöperatie gaat de afscheidingen onderhouden. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed draagt daar in het begin financieel en met deskundigheid aan bij. Deze bijdrage kwam in de streek als geroepen. 'Nu konden we beginnen om de negatieve trend te keren door honderd kilometer singels op te knappen', zegt projectleider Gert-Jan Stoeten van de gebiedscoöperatie.

.....

'We krijgen weer het thuis-in-de-streek-gevoel'

.....

Iedereen mag meedoen

De afgelopen tijd hield de coöperatie diverse bijeenkomsten om de eigenaren van de houtsingels enthousiast te maken om mee te doen. Staatsbosbeheer liet zien hoe de groene muren er vroeger uitzagen en waar ze stonden. 'Dat motiveert enorm', vertelt Stoeten. 'Iedereen die in het gebied woont en eigenaar is van een singel mag meedoen. We kijken bij elke eigenaar hoe zijn bomen en struiken er nu bij staan. Daarna bespreken we wat er moet gebeuren.' Het gaat volgens de projectleider dan voornamelijk om zaagwerk, maar ook om het planten van nieuwe stukken. Stoeten vervolgt: 'We kunnen veel werk combineren, waardoor we efficiënt en dus goedkoop kunnen werken.'

Honderd kilometer singels opknappen betekent ook het oogsten van een

enorme hoeveelheid hout. Hout dat de eigenaren goed in hun kachels kunnen gebruiken. Maar dan blijft er nog veel over. Gelukkig is de oplossing nabij, want in de gemeente Marum staat een reusachtige kachel. Die heeft 1800 kubieke meter houtsnippers per jaar nodig om het gemeentehuis, het zwembad en een verzorgingstehuis te verwarmen. Zo bespaart de gemeente elk jaar 220.000 kubieke meter gas. Stoeten: 'Met de verkoop van het hout kunnen we een deel van het beheer betalen. Het werkt bovendien motiverend voor de grondeigenaren om te zien dat er iets nuttigs met hun hout gebeurt.'

Twee meerwaarden

Ook Alex Datema, melkveehouder en bestuurslid van de Gebiedscoöperatie Westerkwartier, is erg te spreken over de opknapbeurt. Hij ziet twee belangrijke meerwaarden: 'Ten eerste valt dit niet onder de regels van het huidige Subsidiestelsel Natuur- en Landschapsbeheer.' Omdat de bewoners van de streek het belangrijk vinden dat de houtsingels behouden blijven, kent de provincie boeren subsidie toe voor het snoeien. Datema: 'Dat is een nogal ingewikkelde regeling, waardoor er in het aanvraagproces snel iets fout gaat. Een boer moet dan ineens van alles terugbetalen. Daardoor is veel frustratie ontstaan. Bij deze snoeiactie is gelukkig veel meer ruimte.' Stoeten vult aan: 'De eerste boeren zeggen weer: schrijf mij maar op. Als een boer met gezag dit doet, werkt dit uitnodigend.'

Daarnaast is volgens Alex Datema de samenwerking veel actiever. Onder andere de provincie Groningen, Staatsbosbeheer, Landschapsbeheer Groningen, agrarische natuurverenigingen en de gemeenten Leek, Marum en Grootegast werken intensief samen om het bijzondere landschap van het Zuidelijk Westerkwartier te behouden en te ontwikkelen. Datema: 'Als dit project afgerond wordt, kunnen we als collectief één subsidie aanvragen in de nieuwe regeling van de provincie. Met elkaar kunnen we dan veel gemakkelijker aan de slag om het landschap goed te onderhouden, zonder al te veel bureaucratische rompslomp.' Gert-Jan Stoeten sluit af: 'We praten nu over de waarde van het gebied. Dat heb je bij traditionele subsidieregelingen niet. Mede dankzij de financiële bijdrage en het advies van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maken we nu een trendbreuk mee. We krijgen weer het thuis-in-de-streek-gevoel. Laten we trots zijn op het gebied. We gaan zelf voor de kwaliteit zorgen!' ✉

Wanne Roetemeijer is tekstschrijver bij Communicatiebureau De Lynx, w.roetemeijer@delynx.nl.

Nadere informatie: Arne Haytsma, adviseur landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.haytsma@cultureelerfgoed.nl.

Lees meer over de houtsingels op www.kiezenvoorkarakter.nl.

De houtsingels voorkomen van oudsher dat het vee naar de buurman loopt

HANDREIKING BUITENDIJKS ERFGOED

Aukje Mennens en Lianne Wilmink, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 56 pag., inclusief geschiedenisdocument gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl en gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Op de Waddenzee, daar baggeren we, we leggen er leidingen en we passen de kust en de natuur aan. Dit soort werkzaamheden kunnen eerdere sporen van menselijk ingrijpen beschadigen. Er is namelijk nog van alles buitendijks aanwezig. Zo staan er onder water rijen afgesleten palen die de dijk tegen de golven moesten beschermen. Bij laagwater is de dam tussen Friesland en Ameland uit 1878 te zien, een eerste stap om het tussenliggende deel van de Waddenzee in te polderen. Daar is later van afgezien. Ook hebben stormvloed, zich verplaatsende geulen en erosie tal van dorpen onder water doen verdwijnen. Schepen vergingen. Andere, oude boten werden bewust afgezonken om een doorgang af te sluiten. Met deze handreiking kunnen de aan de Waddenzee grenzende gemeenten de waardevolle relictten beter beschermen.

SLOTEN

Ecologisch functioneren en beheer
Jeroen J.M. de Klein, Edwin T.H.M. Peeters e.a., KNNV, Zeist, 160 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 90 5011 509 4

Om Nederland droog te houden voeren sloten overtollig water af. De mensen in deze streken groeven ze al in de eerste decennia van onze jaartelling, afgekeken van de Romeinen. En met ingang van de veertiende eeuw deden ze dat ook in polders, droogmakerijen, beekdalen, natte bossen en hoogveen. Die 300.000 kilometers aan sloten maken dan ook een karakteristiek onderdeel van ons land uit. De rechte, smalle, ondiepe watergangen liggen meestal tussen weilanden en akkers, en soms in de natuur. Als je ze niet regelmatig uitbaggert en de kanten goed maait, dan groeien ze dicht tot moeras. De Universiteit van Wageningen onderzocht hoe sloten ecologisch functioneren. Om er meer soorten planten en dieren te laten leven pleiten de onderzoekers ervoor ze in oktober te schonen en liefst niet allemaal tegelijk.

WERVEN EN VERBINDEN

Krimp en erfgoed in Europa
Annemarie de Graaf, Gert-Jan Hospers e.a., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 66 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl, evenals Engelse versie en onderliggend onderzoeksrapport

Analyses van Duitse, Franse en Engelse streken met sterk dalende aantallen inwoners wijzen iets interessants uit. Historische gebouwen kunnen er de kwaliteit van leven overeind houden. Investeren in het beheer daarvan is veelal dan ook investeren in de leefbaarheid van de regio. Om dat te bereiken is het zaak dat de overheid lokale initiatieven met elkaar verbindt,

functies naar leegkomend, plaatselijk hooggewaardeerd erfgoed dirigeert en haar budget daarop richt. Het buitenland laat zien dat er daarbij met de volgende vier strategieën successen ontstaan. Door ze actief aan te prijzen kunnen historische plaatsen toeristen en nieuwe bewoners aantrekken: erfgoed als uithangbord. Startende ondernemers in oude fabrieken en dergelijke kunnen nieuwe activiteiten naar een gebied brengen: erfgoed als voedingsbodem. In gezamenlijk beheerde ruimtes zoals café's kunnen inwoners samenkomen: erfgoed als ontmoetingsplaats. En de bevolking ontleent houvast aan erfgoed, zeker als het nieuw leven wordt ingeblazen: erfgoed als totempaal.

DIJKEN VAN NEDERLAND

Robbert Jongerius, Eric-Jan Pleijster en Cees van der Veeken, Naioio, Rotterdam, 344 pag., gebonden, € 49,50, ISBN 978 94 6208 150 5

Al eeuwenlang beschermen dijken ons land tegen hoogwater. Elke dijk vertelt dan ook iets over de historie van de Nederlandse delta en zijn bewoners. Zo hield al in de dertiende eeuw de 126 kilometer lange Westfries Omringdijk opdringend zeewater tegen. Hij zorgde in een fors deel van Noord-Holland voor veiligheid en welvaart. Een groot stuk ervan is nog steeds onderdeel van ons stelsel van zogeheten primaire waterkeringen. Dit boek is mede tot stand gekomen door een substantiële inhoudelijke en financiële bijdrage van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het geeft voor het eerst een overzicht van zowel de geschiedenis, de constructie als het beheer van de dijken. Oude dijken kunnen bijvoorbeeld onzichtbaar stabiel gemaakt worden met trekstangen, wapening en cement. Verbreding en verhoging is dan niet nodig. Zo kunnen niet alleen cultuurhistorisch waardevolle dijken, maar ook bijbehorende dijkwoningen behouden blijven.

NEDERLANDS GROTE RIVIEREN

Drie eeuwen strijd tegen overstromingen
Ton Burgers, Matrijs, Utrecht, 352 pag., gebonden, € 39,95, ISBN 978 90 5345 483 1

In Nederland vervlechten de Rijn en de Maas zich, voor hun water in zee stroomt. De Waal en de IJssel takken zich daarbij van de Rijn af. Zoals dat gaat in een delta verzanden en overstromen de rivieren regelmatig. Dat gebeurde in de afgelopen eeuwen des te sterker omdat elke boer zelf dijkjes en kribben in het water bouwde. Met het aanslibsel verhoogde en vergrootte hij zijn grond. In strenge winters bleven overal ijsschotsen achter steken en bij hoogwater of grote droogte braken er elk jaar wel een paar dijken door. Van een gecentraliseerd en systematisch beheer was geen sprake. Tot in de negentiende eeuw. Waterbouwkundige Ton Burgers beschrijft hoe de rijksoverheid de delta sinds 1850 ingrijpend aanpaste. Zij versmalde de rivieren, zodat ze sneller stromen en zichzelf dieper schuren. Nieuwe kanalen sneden bochten af om de bevaarbaarheid te verbeteren en de af te leggen afstand te bekorten. De vier monden van de IJssel zijn teruggebracht tot één, het Keteldiep bij Kampen. Voor de Rijn werd een nieuwe monding gegraven.

ven, de Nieuwe Waterweg bij Hoek van Holland. Sinds 1970 stroomt ook vrijwel al het water van de Maas en de Waal door deze monding naar zee. En de dijken zijn meermaals verhoogd en verbreed. Burgers geeft een mooi overzicht van uitgevoerde en verworpen oplossingen. Leer van het verleden. Want dit inperken van het water is te rigoureuus aangepakt. Dat leidde in de jaren negentig tot gevaarlijke situaties. Sinds 2006 krijgen de rivieren daarom weer meer ruimte. De uiterwaarden worden verlaagd en verbreed.

UIT DE RIJKSCOLLECTIE

Fransje Kuyvenhoven, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Waanders, Zwolle, 128 pag., gebonden, € 8,50, ISBN 978 94 6262 015 5

Op www.cultureelerfgoed.nl bespreekt collectieadviseur Fransje Kuyvenhoven iedere maand een kunstwerk van de staat dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert. In dit boekje zijn dertig besprekingen gebundeld. Vrijwel alle behandelde werken zijn in de twintigste eeuw vervaardigd en in bijna twee derde van de gevallen betreft het een schilderij. Zoals het portret dat Huib Luns in 1904 van zijn vader maakte. Samengesteld uit enigszins ruwe penseelstreken kijkt de man op uit zijn krant. In de spiegel is de schilder achter zijn ezel zichtbaar. Een ander werk dat eruit springt, is een houtsnede uit 1940 van Jan Veringa: een Bennebroekse boerderij met een buitengewoon levendige weerspiegeling in de vaart. Kuyvenhoven geeft telkens losjes wat achtergrondinformatie. Ze vertelt bijvoorbeeld dat schilderijen van Karel Appel uitstekend met spuuig schoongemaakt kunnen worden.

DE AMSTERDAMSE SCHUTTERSSTUKKEN

1529-1656

Herman Colenbrander, Judith van Gent e.a., Bas Lubberhuizen, Amsterdam, 400 pag., gebonden, € 29,50, ISBN 978 90 5937 378 5

Een paar eeuwen geleden zette het stadsbestuur van Amsterdam voor hoog bezoek drie chique herbergen op, de doelens. De kastelein en zijn vrouw woonden er. En de mannen van de stadsverdediging hielden er kantoor. Zij en hun voorgangers stonden afgebeeld op grote schilderijen, waar hun zalen vol mee hingen. Het was traditie om alle hoofden gelijkwaardig in rijen weer te geven, zoals tegenwoordig voetbalelftallen op de foto gaan. Bezoekers zagen zich daardoor omringd door een eensgezinde krijgsmacht. De werken werden op maat voor de gebouwen geschilderd. Zo was ook de Nachtwacht een wandbespanning, van vloer tot plafond. En als de muren vol waren, werd er gewoon een venster dichtgemetseld. De auteurs geven een overzicht van alle 93 schuttersstukken en reconstrueren waar ze in de doelenhuizen hingen. ☒

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt drie maal per jaar.

Jaargang 7, nummer 2, mei 2015

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Paul Schaap, Josje Schnitzeler, Eva Stegmeijer en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Peter Don, Bert Groenewoudt, Marije de Heer Kloots-de Korte, Menno van der Heiden, Geertje Huisman, Ben Kooij, Birgit Reissland, Kris Roderburg, Sylvia van Schaik, José Schreurs, Arno Schut, Marike Snoek, Benno van Tilburg, Alie van Veenendaal en Huub van de Ven

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

(Bert van As pag. 3, Luc Büthker 13, Flip Delemarre 9, Gerard Dukker 17, Jan van Galen 21 & 22, Arne Haytsma 32 & 33, François Hendrickx 22, Nanette de Jong 3 & 24, Kris Roderburg 3, Wouter van der Sar 1, 2, 4, 6 & 36, Ruben Schipper 29, Jos Stöver 2, 8, 16 & 17, Siebe Swart 3 & 10, Sergé Technau 2, 30 & 31, Marie Cécile Thijs 2, Rufus de Vries 2, 26 & 28 en Ton van der Wal 10), tenzij anders vermeld **Vormgeving en druk** Xerox/OBT, Den Haag
Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort

033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur

bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

is gedrukt op PEFC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De bio-folie waar het in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

NIEUW GROEN

Het groen vormt het casco van Nagele. Bomenrijen begeleiden niet de infrastructuur, maar maken eigen ruimtes en verbinden delen van de bebouwing met elkaar. Het dorp in de Noordoostpolder is volgens de modernistische, strenge lijnen van het Nieuwe Bouwen gebouwd. Dat gebeurde grotendeels tussen 1956 en 1965. Vanwege dit uitzonderlijke karakter en zijn ontstaansgeschiedenis is Nagele tegenwoordig een wederopbouwgebied van nationaal belang. Het dorp wordt momenteel opgeknapt

en vernieuwd. Dat geldt ook voor de beplanting. Het plan daarvoor is in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed opgesteld. Het nieuwe groen is niet gereconstrueerd, maar borduurt voort op de ontstane situatie. De bomen en struiken zijn zo gekozen dat de gemeente minder tijd en geld kwijt zal zijn aan het onderhoud dan voorheen. Iepenziekte en essentakziekte hadden de bomen in de hoofdstructuur sterk aangetast. Daarom bepleitte landschapsarchitect Anet Scholma van Buro Mien Ruys forse ingrepen. Zo is aan de Ring vanaf Museum Nagele het restant oude iepen

vervangen door een dubbele rij lindes. Belangrijk bij de nieuwe inrichting is de betrokkenheid van de bewoners. Met hun inspraak worden verwilderde boom- en heestergroepen in de woonhoven vervangen door meerstammige, bloemdragende bomen. En in de Koolzaadhof loopt dit jaar een proef met een door bewoners zelf te onderhouden bloemenstrook. Die gaat weer kleur geven aan het verschaalde groen. ☒

ANITA BLOM, *specialist historische stedenbouw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, a.blom@cultureelerfgoed.nl.

VOOR

2014: Het verschaalde groen van Nagele heeft een opknapbeurt nodig. De iepen aan de Ring zijn ziek

2015: Vanaf Museum Nagele is het restant oude iepen vervangen door een dubbele rij lindes

NA